

74.261.4

953

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. К.

Кер: 2978А

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ

II классда

ДЕРСЛЕРИ

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ЧЕРКЕССК — 1983

КРИТОЛЫШЫЙ ЭКЗЕМПЛАР

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. К.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ

II классда

ДЕРСЛЕРИ

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ЭКИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облыно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1983

Рецензентле: *Сюйюнчланы Х. И.*
Ботталаны Л. З.

Б А Ш Л А Р Ы

Ал сёз	3
Грамматика, тюз джазыу, тил ёсдюрюу	4

Программаны бёлюмлерин окъутуу

Тауушла бла харифле	6
Сёз	7
Тилни кесеклери	8
Ат	9
Сыфат	9
Этим	10
Айтым	11
Байламлы тилге юретиу	13
Тематика планла	15
Дерслени планлары	22
Дидактика материал	106

ИБ 730

Эльканов Магомед Казиевич

УРОКИ КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКА

II класс

Пособие для учителя
на карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев. Технический редактор М. Ф. Перепадя.
Корректор К. А.-К. Салпагарова.

Сдано в набор 29.07.82. Подписано в печать 01.07.83. Формат 84x108¹/₃₂.
Бумага типографская № 3.

Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 7,56. Уч.-изд. л. 6,9.
Тираж 500 экз. Заказ № 3147. Цена 20 коп.

Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства.
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати. Карачаево-Черкесская укруп-
ненная типография, 357100, Черкесск, Первомайская, 47.

© Ставрополь китаб басманы
© Къарачай-Черкес бёлюмю, 1983

АЛ СЕЗ

Бу китабда устазлагъа экинчи классда къарачай тилни грамматикасындан, тюз джазыудан, тил ёсдюрюуден дерслени къалай окъутургъа кереклисинден айтылады.

Методика болушлукъ экинчи классны къарачай тилден китабыны бешинчи чыкъгъанына кёре джарашдырылгъанды.

Болушлукъну аллында программаны бёлюмлери, китабы параграфлары, ишле бериледиле, грамматикадан, тюз джазыудан, тил ёсдюрюуден нени билликлери айтылады. Андан сора программаны бир къауум бёлюмюн окъутууну юсюнден методика теджеуле бериледиле.

Бусагъатдагы окъуу план бла экинчи классда тилни грамматикасына, тюз джазыугъа, тил ёсдюрюуге 105 сагъат бериледи.

Тил ёсдюрюуден ишле тилни хар дерсинде бардырыладыла.

Устазлагъа болушлукъгъа юлгю халда окъуу джылгъа тематика план бериледи. Устазла, хар классны болумуна кёре, школну окъуу базасына таяна, тематика планла саладыла. Болушлукъда окъуу джылгъа дерслени планлары бериледиле. Ахырында устазлагъа болушлукъгъа тил ёсдюрюуден юлгю халда дидактика материал джарашдырылгъанды.

Методика болушлукъда джетишмеген затла болурла. Амма экинчи классда къарачай тилни дерслерин окъутууда устазгъа, артыкъсыз да джангы башлагъаннга, болушлукъ этер деген умут бла джарашдырылгъанды китаб.

ГРАММАТИКА, ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ

Къарачай тилден экинчи классны программасы бла биринчи классны программасы бир план бла салынгандыла.

Биринчи, экинчи классларына программаларына «Тауушла бла харифле», «Сёз», «Айтым», «Байламлы тил» деген бёлюмле киредиле.

Тауушлары, харифлени, сёзю, айтымны, байламлы тилни юсюнден биринчи классда алган билимлери экинчи классда теренден терен бола барырга тыйыншыды.

Экинчи классда дерсле биринчиде окъулганны къайтарыу бла башланадыла. Бу классда тилден аллык билимлерине биринчиде алган билимлери тамал болады. Экинчи классны курсу анга кёре окъулады. Хазырлаучу, биринчи классда кёбюсюне къара танытуу, тилни тауушлары, аланы джазмада къалай белгиленгенлери боладыла, алагъа эс бёлюнеди.

Биринчи классда ачыкъ эмда тунакы тауушлары окъуган кёзюде тюз джазыуну юсюнден бардырылгандыла ишле:

1. Э, е, ю, ё, я харифлени, зынгырауукъла бла санырауулары тюз джазылулары, ь, ы белгилени джюрютюлюери, бёлюм, сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюу джорукъла.

«Сёз» деген бёлюмю окъуган кёзюде уллу харифни адам атлада, тукъумлада, хайуанлагъа аталган атлада, шахарлары, эллени, суулары атларында джюрютюлюю.

«Айтым» деген бёлюмде уллу харифни точкадан, соруучу, кёлтюртюучю белгиледен сора джюрютюлюю.

Хар бёлюмю окъуган кёзюде тил ёсдюрюу ишле бардырылыб турурга керекдиле. Сёз ючюн: 1. Соруулагъа джууаб джазыу. 2. Суратха къараб, устазны болушлугъу бла гитче хапарчыкъ джазыу. 3. Джазылуу эштилгенден башха тюрлю болган къауум сёзю тюз джазылуларын эде тутарга юретиу.

Экинчи классны курсун окъутхан кёзюде устаз, башында айтылганны эсге ала, кесини ишин анга таяна къурайды. Экинчи классны къарачай тилден программасы да, китабы да анга кёре джарашдырылгандыла.

Программа бла биринчи классда окъулганны къайтарыугъа тогъуз сагъат бериледи. Тауушла бла харифлени, ким? не? къаллай? неллай? не этеди? не этген?

ди? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени, айтымны юсюнден окъулгъанны эсге саладыла. Бу ишлени баджарыр ючюн, китабда биринчи параграф бериледи:

«Тауушла бла харифле» деген бёлюмден экинчи классны сохталарына биринчи классда окъулгъандан адамланы, шахарланы, эллени, орамланы, сууланы атларында, юй хайуанлагъа, джаньюарлагъа аталгъан атлада уллу харифни джюрютюлюююн къайтара, сёзню ахырында, ортасында зынгырдауукъ бла сангырау тунакыланы тюз джазылыулары, тунакы тауушланы алмашыныулары (къонакъ-къонагъы, терек-терегин) джангы боладыла. Программаны бу бёлюмюн окъутуугъа онбеш сагъат бериледи, китабда да 2, 3 параграфла.

«Сёз» деген бёлюмде экинчи классда «Сёзню къурамы» бла «Тилни кесеклери» баш темаладыла. Сёзню къурамындан — тамыр бла аффиксленен, бир тамырлы сёзленен, сёз къураучу аффиксленен хапар аладыла. Аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къурау ишле этиледиле. Тилни кесеклеринден: атдан, сыфатдан, этимден хапар аладыла. Биринчи классда *ким? не? къаллай? неллай? не этеди? не этгенди? не этерикди?* деген соруулагъа джууаб этген сёзле, деб окъугъан эселе, экинчи классда ат, сыфат, этим деген терминле бериледиле. Атны, сыфатны, этимни магъаналары бла, аланы грамматика ышанлары бла шагърей боладыла.

Экинчи классда тилни кесеклеринден алгъан билим-лери сохталаны ючюнчю классны курсуна, тилни кесеклеринден андан да терен билим алыргъа хазырлайды.

Программаны бу бёлюмюн окъутур эмда алгъан билим-лери бла хайырлана билир ючюн юретнуге тогъузунчу-джыйырма джетинчи параграфла бериледиле. Бу материалны 41 сагъатха окъуйдула.

Программаны «Айтым» деген бёлюмюн окъутургъа 21 сагъат бериледи.

Къарачай тилни синтаксисинден башчы бла хапарчы, сансыз членле, джайылмагъан бла джайылгъан айтымла, *кимни? нени? кимге? неге? кимде? неде? кимден? неден? къаллай? неллай? къачан? къайда? къайдан? къайры?* дегенча соруулагъа джууаб этген сансыз членледен хапар аладыла, айтымла къурауа юренедиле, джайылмагъан айтымны соруулары болушлугъу бла джайылгъан айтымла этиб айтадыла, джазадыла.

Джылны ичинде окъулгъанны къайтарыугъа онбеш сагъат бериледи.

ПРОГРАММАНЫ БЁЛЮМЛЕРИН ОКЪУТУУ

ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ

Зынгырдауукъ бла сангырау тунакы тауушла бла биринчи классда шагърей болгъандыла. Экинчи классда аланы къалай къуралгъанларындан хапар аладыла. Бу ишни баджарыр ючюн, быллай сёзле бериледиле: *бай — пай, дау — тау, джал — чал, зал — сал, гюл — кюл*, д. а. к. сёзле. Зынгырдауукъла бла сангыраулары айыра, сохтала бу оюмгъа келедиле: къуру даурдан къуралгъан тунакылагъа сангыраула, даур бла ауаздан къуралгъанлагъа зынгырдауукъла дейдиле. Зынгырдауукъла бла сангыраулары эсге тюшюргенден сора сёзню ахырында, ортасында зынгырдауукъла бла сангыраулары тюз джазылыулары айырадыла.

Зынгырдауукъла бла сангыраулары тюз джазылыулары ангылатыр ючюн, сынаргъа сёзле бериледиле. Сёз ючюн: *тоб, саб, таб, къаб, чаб, араб, къараб, азаб, къасаб*. Окъуйдула, бу къауум сёзлени ахырларында айтылгъаны бла джазылгъанында башхалыкъны айтадыла. Аланы алай джазылыулары тинтген сёзле келтиредиле: *тоб — тобу, саб — сабы, къаб — къабы, чаб — чабады...*

Сохтала бу мисаллары юсю бла зынгырдауукъ б сёзню ахырында *п*-ча айтылса да, *б* джазылады, аны тюз джазылыуун ачыкъланы кючю бла билирге боллукъду деген оюмгъа келедиле.

Андан сора къарачай сёздеде сёзню ахырында *д* джазылмай *т* джазылгъанын айырадыла (*хант, сырт, къарт, тарт* дегенча). Сёзню ортасында *п, с, х* харифле-

ден сора *д* джазылмай, *т* джазылгъанын, *б, д, с, т, ф,*
х, ч, ш харифледен сора *гъ* джазылмай, *х* джазылгъа-
нын окъуйдула.

Программаны бу бѣлюмюню къалай окъутуллугъу
дерслени планларында толусу бла бериледи.

СѢЗ

Экинчи классны сохталары сѣзню къурамындан сѣз-
ню тамыры бла, аффикслери бла биринчи кере болады-
ла шагърей. Бир тамырлы сѣздеде сѣзню тамырын та-
ба биледиле (темир, темирчи, темирчилик дегенча).

Аффикслени да эки къауумгъа юлеше, аланы башха-
лыкъларын айыра билирге керекдиле.

Сѣз ючюн. *Малчы, малны, маллыкъ, малла, малчы-*
лыкъ дегенча сѣздедеги аффикслени бир-биринден айыра
биледиле.

Мал-чы, мал-лыкъ, мал-чы-лыкъ.

Мал-ны, мал-ла, мал-ла-дан.

Мал — хайуан, малчы — адам. Аффикс *-чы* сѣз къу-
райды. *Мал* не? деген соруугъа джууаб этеди. *Малны*
нени? деген соруугъа джууаб этеди, *-ни* аффикс сѣзню
магъанасын тюрлендирмейди, джангы сѣз къурамайды.
Бу юлгю бла къалгъан сѣзлени аффикслерин айырадыла.

Сѣз къураучу аффикслени юч къауумун билирге ке-
рекдиле:

1. *-чы, -чу, -чи, -чю* (малчы, ёгюзчю, къойчу, бичен-
чи).

2. *-лы, -лу, -ли, -лю* (къарачайлы, оруслу, тегейли,
гюрджюлю).

3. *-чыкъ, -чукъ, -чик, -чюк* (алмачыкъ, къозучукъ,
текечик, юйчюк).

Бу къауум аффикслени болушлугъу бла джангы
сѣзле къуаргъа юренедиле.

Программаны бу бѣлюмюнде бѣлюм бла, басым бла,
биринчи классха кѣре, бир кесек терен шагърей бола-
дыла, басымны болушлугъу бла джангы сѣзле къурай-
дыла.

Бѣлюмню окъутхан кѣзюуде быллай ишле этдирирге
боллукъду: сѣзлени белюмлеге бѣле джазыу, бѣлюмлени
санына кѣре, айырыб джазыу, берилген бѣлюмледен
сѣзле къурашдырыу эмда джазыу. Басымны окъутхан
кѣзюуде: барилген назмучукъну кесгин окъуу, басым
тюшген бѣлюмлени башларына басым белгини сала,

тублерин сыза, точкаланы орунларына керекли ачыкъ харифлени сала, джазыу ишлени толтурадыла.

Экиленген тунакыланы окъутхан кёзюуде: экиленген тунакылары болгъан сёзлени сёзлюкlege джазыу, берилген ишледе аланы тублерин сызыу, берилген сёзле бла айтымла къурау, точкаланы орнуна керекли харифлени сала, джазыу ишле этерге боллукъду.

Сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюню окъутхан кёзюуде: сёзлени кёчюрюрча бёле джазыу, тизгинден тизгинге кёчюрюрге нек болмагъанын айта, джазыу ишлени толтурадыла.

Магъанасы джууукъ сёзлени окъутхан кёзюуде: берилген текстде тубю сызылгъан сёзлени магъанасы джууукъ сёзлеге ауушдура, паралары бла айыра, ала бла айтымла къурай, точкаланы орнуна магъанасы джууукъ сёзле сала, джазыу ишлени этедиле.

Магъанасы къаршчы сёзлени окъутханда бир-бирине магъанасы къаршчы болгъан сёзлени тублерин сыза, берилген сёзлеге къаршчы магъанасы болгъан сёзле таба, сорууланы орнуна керекли сёзлени сала, джазыу ишлени этдирирге боллукъду.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ

«Тилни кесеклери» деген теманы окъутуу ат, сыфат, этим бла шагърей этиуден башланады. Ал класслада сохтала ким? не? къалай? неллай? не этеди? не этгенди? не этерикди? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени окъугъандыла, джылны аллында затны, аны ышанын кёргюзген сёзлени, затны не этгенин кёргюзген сёзлени къайтаргъандыла.

Ат, сыфат, этим деген терминле бла биринчи кере тубейдиле. Экинчи классда сёзлени къауумларындан алгъан билимлери кенгереди.

Тилни кесеклери бла шагърей этген кёзюуде быллай ишле этерге боллукъду:

1. Суратха къараб, *ким? не? къаллай? неллай? не этеди?* деген соруулагъа джууаб болгъан сёзлени айтдырыу.

Соруула:

1. Суратда кимни кёресиз? Ол къаллайды? Не этеди?

2. Берилген сёзледен сёзлени къауумлагъа юлешиб джазыу (юс кийим, сауутла, юй керекле, джаныуарла, юй хайуанла, затны ышанын, не этгенин кёргюзген сёзле).

3. Қыангадан, китабдан тоқкаланы орнуна затны, аны ышанын, не этгенин кёргюзген сёзлени сала, тетрадлагъа джазыу.

4. Аууздан, джазма халда бу схема бла айырыу: Затны атын кёргюзген сёзле: *суу, чабакъ, ау, чабакъчы...* Затны ышанын кёргюзген сёзле: *терең, сай, уллу, гитче...* Затны ишин кёргюзген сёзле: *окъуйду, джазады, атды, тутду.*

Тилни кесеклеринден хапар бергенден сора тилни хар кесегин башха-башха окъуйдула.

АТ

Бу теманы окъугъан кёзюуде сохтала билирге керекдиле:

1. Атны магъанасын. 2. *Ким? не?* соруулагъа тюз джууаб къайтарыргъа. 3. Энци эмда тукъум атла, энчи атлада уллу харифни джорюу, атланы санлада тюрлениулерин.

«Ат» деген теманы окъутхан кёзюуде быллай ишле этиледиле: окъулгъан хапарчыкъгъа баш салыу, ким? не? соруулагъа джууаб этген атланы айырыб джазыу, соруулары орнуна не башчыны, не да хапарчыны сала джазыу, берилген текстден атланы къауумлагъа бёле джазыу (адамла, хайуанла, юй къанатлыла, дегенча), атлагъа соруула сала джазыу, дерсе окъугъан хапарчыкъларындан, назмудан атланы айырыб джазыу, аланы санын кёргюзюу, атланы аффикслерин белгилей джазыу, аффикслени юсю бла джангы атла къурау) *мал-малчы, сабан-сабанчы*), берилген атланы эки столбикге бёле джазыу (бирлик эмда кёблук санлагъа), берилген атлагъа магъанасы джууукъ, къаршы атла табыб джазыу, берилген атла бла айтымла къураб джазыу, берилген текстден (хапарчыкъдан) энчи эмда тукъум атланы айырыб джазыу, тоқкаланы орнуна атланы керекли саннга сала джазыу, уллу харифни джорюютюлююн айта джазыу дегенча ишле.

Бу теманы толусу бла къалай окъуллугъу дерслени планларында бериледи.

СЫФАТ

Сыфатны магъанасын, аны тилде къуллугъун айырытыр ючюн, быллай текст берирге боллукъду: Школгъа терекчикни келтирдиле. — Школгъа субай терекчикни

келтирдиле. Нызычыккыны оюнчакъла бла джасадыла.—
Джашил нызычыккыны ариу оюнчакъла бла джасадыла.

Айтымланы окъутуб, быллай соруула салынадыла:

1. Ал эки айтымны не башхалыкълары барды? (Экинчи айтымгъа *субай деген* сѣзчюк кѳошулгъанды)

2. Бу эки айтымдан къайсы айтымны джаратасыз? (Экинчи айтымны. Не ючюн десенг, биринчи айтымда къаллай терекчикни келтиргенлери белгисизди, экинчиде уа белгилиди — субай терекчикни. *Субай* деген сѣз кѳошулгъанында, айтым суратлау халда айтылады.)

3. *Субай* деген сѣз не соруугъа джууаб этеди? (*Къаллай?*)

4. Айтымда къайсы сѣзню ачыкълар келеди? (*Терекчикни.*)

5. *Терекчикни* деген сѣз нени кѳргюзеди? (*Затны*).

6. *Субай* деген сѣз затны несин кѳргюзеди? (*Ышанын.*)

Бу юлгю бла кълалгъан айтымланы да айырадыла. Алай бла сыфатны тилде нек джорютюлгенин, аны грамматика ышанларын айтадыла.

Сыфатны окъугъан кѳзюуде быллай ишле этиледиле: эл берген джомакълара затны аны ышанлары бла таба билиу, берилген текстден затны ышанларын таба билиу, точкаланы, сорууланы орнуна сыфатланы сала джазыу, берилген текстде сыфатланы магъаналарын джууукъ сыфатла бла ауушдуруб джазыу, магъанасы къаршчы сыфатла бла да, берилген сѣзтутушла бла да айтымла къураб джазыу. (*Мор бояу. — Тюкенде мор бояу сатылады.*) Берилген атлагъа сыфатла кѳоша джазыу дегенча ишле.

ЭТИМ

Экинчи классда этимни магъанасын, аны заманлада тюрленнуйюк окъуйдула.

Этимден хапар берир ючюн сурат бла хайырланыргъа боллукъду. Сохтала, затны не этгенин кѳргюзген сезле бла хайырлана, устазны сорууларына джууаб къайтарадыла. Андан сора затны не этгенин кѳзгюзген сѣзле бла айтымла къураб, аланы къурагъан айтымладан айырыб айтадыла.

Бу кѳзюуде быллай ишле этдирирге боллукъду: берилген текстни, затны ишин кѳргюзген сѣзлени тюрлерин сыза джазыу; затны ишин кѳргюзген сѣзлеге соруу-

ла сала джазыу; сорууланы орунларына затны ишин кёргюзген сёзлени салыу дегенча ишле этиледиле.

Алай бла ал класслада окъулгъанны къайтара, этим деб неге айтылгъанын айырадыла, этимни заманда тюрлениую бла шагърей боладыла.

Этимни окъугъан кёзюуде быллай ишле этиледиле:

1. Берилген текстден этим бла атны, соруу сала, айырыб джазыу.

Ю л г ю. Хасан (*не этеди?*) окъуйду.

2. Берилген текстден этимлени айырыб джазыу.

3. Текстден, соруулагъа джууаб этгенлерине кёре, этимлени айырыб джазыу.

Ю л г ю. *Не этгенди?* — окъугъанды... *Не этеди?* — чабады, кюледи, ... *Не этерикди?* — джазарыкъды, ...

4. Айтымланы аякъларына керекли этимлени кьоша джазыу.

Ю л г ю. Сохтала классда окъудула ..., (джаздыла, джырладыла, сурат салдыла дегенча).

5. Бир заманны башха заман бла ауушдуруб джазыу.

6. Этимлени заманлагъа юлешиб джазыу.

Ю л г ю. Озгъан заманны этимлери: *бардым, келдим, окъугъанма.*

Боллукъ заманны: *санарма, къарарма, ...*

7. Бусагъат, озгъан, боллукъ заманны этимлери бла айтымла къураб джазыу.

8. Берилген этимлеге магъанасы джууукъ эмда къаршчы этимле айтдырыу эмда джаздырыу.

АЙТЫМ

Экинчи классда программаны «Айтым» деген бёлюмюн окъутхан кёзюуде айтымны юсюнден биринчи классда окъулгъанны къайтарыгъа, тамамларгъа керекди.

Программа бла экинчи классда билирге керекдиле: хапарлачу, соруучу, кёлтюртючю айтымланы, айтымлада керекли сёзлени логика басым бла айыра билиу, айтымны баш членлерин табаргъа, сансыз членледен (атларын айтмай) хапар бериу, айтымда сёзтушусланы айырыгъа, джайылмагъан бла джайылгъан айтымланы.

Биринчи, экинчи класслада айтымла бла ишлеуню быллай амаллары боладыла:

1. Айтымны кесгин окъургъа юретиуню тил ёсдюрюуде уллу магъанасы болады.

2. Сорууланы юсю бла айтымла къурау. Ал кёзюуде, бир сёзню кьошханлай джууаб болуб къалырча.

Юлгю: Сен нени окъуйса? — Мен китабны окъуйма. Экинчи классда кеслери эки-юч сёз кьошарча салынадыла соруула.

Юлгю: Сабийле чегетде не эте эдиле? Сабийле чегетде наныкъ, кертме, алма джыя эдиле.

3. Берилген сёзледен айтымла къурау. Бу ишни талай варианты болады:

а) сёзле керекли формаларында бериледиле: солдатны, теренди, джукъусу, кючлюдю. (Солдатны джукъусу теренди, кючлюдю.)

б) бир къауум сёз керекли, бир къаууму да ал формада бериледиле: мен, окъу, бюгюн, дерсим. (Мен бюгюн дерсимни окъуйма.)

в) айтымны бютеу сёзлери ал формаларында бериледиле: мен, китаб, окъу. (Мен китабны окъуйма.)

4. Берилген текстни айтымлагъа бёлюу. Текстде не точка, не уллу хариф болмайды. Сохтала устазны болушдугъу бла айтымланы чеклерин табадыла, айтымны биринчи сёзюн уллу хариф бла джазадыла, аягъына точка, соруу белги неда кёлтюртючю белги саладыла, экинчи айтымны башындагъы тыйгъыч белгиледен сора биринчи сёзюн уллу харифден башлайдыла.

5. Грамматикадан материалны окъулгъанына кёре, айтымлагъа сёзле кьоша джазыу. Джайылмагъан айтымла этиб джазыу.

Юлгю. Къанатлыла къайтдыла.—Къайдан къайтдыла? Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла. Къайры къайтдыла? — Къанатлыла джылы джерледен кеслери ни джуртларына къайтдыла.

6. Джайылгъан айтымны джайылмагъан айтымгъа айландырыу.

Юлгю. Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла. Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла ...

7. Эки-юч сёз кьоша, айтым къураб джазыу.

Юлгю. Аскер, хорлам.— Совет Аскер Уллу Ата джурт къазауатда кёб хорламлагъа джетгенди.

БАЙЛАМЛЫ ТИЛГЕ ЮРЕТИУ

Сохтала экинчи классда окъулгъанны хапарын айтыргъа, кесгин окъургъа, соруулагъа джууаб джазаргъа, изложение, тюрлю-тюрлю темалагъа сочинениеле джазаргъа юренедиле.

Изложение джазургъа юретир ючюн, быллай ишле этиледиле, материалны сорууланы болушлугъу бла айтдырыу, окъулгъан текстни, толусу бла эмда къысхартыб, хапарын айтдырыу, окъулгъанны кесеклеге юлешиб, хар кесегине баш салыргъа юретиу (план салыргъа), башха творчество ишле этдириу.

План салыу, окъулгъанны хапарын план бла айтдырыу сохталаны изложение джазургъа хазырлайды.

Изложениеге эпизодлары кѣб болмагъан хапар бериледи. Арт кѣзюуде текстни къыйынлыгъы ёсгенден ёсе барады.

Экинчи классда ал кѣзюуде абзацлагъа юлешинген текст бериледи. Хар абзацха баш салынады, устазны болушлугъу бла изложениени планы салынады, хазыр план бла хапарны айтадыла, изложениени джазадыла.

Экинчиден, изложениеси джазыллыкъ текстни планын сохтала кеслери саладыла, къыйналгъанлары болса устаз болушады.

Бу халда сохтала изложение джазургъа юренедиле. Изложение джазыу дерсни юлгюскон келтирейик.

Дерсни темасы: Юрий Гагарин (изложение).

Дерсни мураты: Берилген план бла хапарчыкъны изложениесин джазургъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын ангылатыу. Юрий Гагаринни юсюнден ушакъ этиу.

2. Хапарны биринчи кере окъуу (устаз окъуйду).

Текст

Юрий Гагарин Совет Союзу Джигитиди. Джерни тегерегине космос кеме бла биринчи кере ол учханды. Пионерле Гагаринни бек сюедиле. Ала аны бойнуна къызыл галстук такъгъандыла. Юрий Гагарин сыйлы пионерди.

Ол биринчи космонавтды.

3. Окъулгъанны соруула бла айырыу:

Юрий Гагарин кимди? Ол не этгенди? Гагарин къайры учханды? Юрий Гагаринни кимле бек сюедиле? Ала аны не ючюн сюедиле?

Пионерле аны бойнуна нени такъгъандыла? Юрий Гагарин къаллай пионерди? Ол ненчанчы космонавтды?

Алай бла хапарчыкъны айырадыла.

Устаз экинчи кере окъуйду, къангада джазылыб тургъан планны ачады. Джылны аллында хазыр план бла джазадыла, арт кёзюуде уа планны устазны болушлугъу бла саладыла. Тёртюнчю четвертде кеслери сала башлайдыла.

П Л А Н

1. Юрий Гагарин ким болгъанды?
2. Ол дунияны тегерегине не бла учханды?
3. Пионерле кимни бек сюедиле?
4. Ала аны бойнуна нени такъгъандыла?
5. Ю. Гагарин къаллай пионерди?
6. Ол ненчанчы космонавтды?

План бла хапарын айтадыла, изложение джазадыла.

Сочинение джазыуну юсюнден

Экинчи классда сохтала кеслери кёрген, сынагъан, окъугъан хапарланы, суратланы юсюнден сочинениеле джазаргъа юренеди. Суратха къараб, сочинение джазгъан кёзюуде суратны юсюнден ушакъ этиуню уллу магъанасы барды. Ушакъ суратны магъанасын айыргъа болушады, аны магъанасы бла темасын бир-бирине келишдиреди.

Экинчи классда бу темалагъа джазадыла:

1. Джай каникуллада кёрген, сынагъан затларындан.
2. «Джайны эсге тюшюрейик.»
3. «Къачхы чегетде» (суратха къараб).
4. «Тоб оюн» (суратха къараб).
5. «Туугъан юйдегиде» (сурат бла).
6. «Ленин бла сабийле» (сурат бла).
7. «Джай терек бачхада» (кёрген, сынагъан затларыны юсюнден).
8. «Эсгертме» (сурат бла).
9. «Сабийлени къыш оюнлары» (кёрген, сынагъан затларыны юсюнден).
10. «Шахарда» деген темагъа хапар къураб джазыу.
11. «Ленин атлы кеме» (сурат бла).
12. «Хыйлачы кирпичик» (сурат бла).
13. «Джаз терек бачхада» (сурат бла).
14. «Къанатлыла къайтдыла».
15. «Насыблы сабийле» (сурат бла).

Бу сочинениелени къалай джазыллыкълары дерслени планларында бериледи.

ТЕМАТИКА ПЛАН

Дерсле	Дерсени темасы	Ишле	Къайтаруу	Тил ёздюрюуден ишле
1.	Биринчи классна окъулгъанын къайтаруу — 9 сагъат Тауушла бла харифле	1—3	Таууш бла хариф	«Биринчи сентябрь» деген сурат бла ушакъ этну
2.	Затны кёртюзген сёзле	4—5	К и м? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле	«Джай каникуллада» деген темагъа хапар айтыу
3.	Затны ишин кёртюзген сёзле	6—9		Суратла бла ушакъ этну
4.	Затны ышакъларын кёртюзген сёзле	10—13		
5.	Затны, затны ишин, ышанын кёртюзген сёзле	14—16		Ватланы ышакъларын къошуб джазыу, джайылгъан айтымла къурау
6.	Сынау диктант	17—19	Башчы, хапарчы	Суратха къараб, айтымла къурау
7.	Айтым	20—23		Соруулагъа джууаб джазыу
8.	Айтым			
9.	Сочинение: «Джайын эсге тюшюрейик» (суратха къараб)	20		
10.	Тауушла бла харифле — 15 сагъат Адамланы атларында, тукумларында улуу харифни джюрютюу	24—26	Затны, затны ишин, ышанын кёртюзген сёзле	

Дерсе	Дерсин темасы	Ишле	Къайгаруы	Тил ёсдюрюден ишле
11.	Уллу хариф	27		Соруулагъа джууаб джазыу
12.	Шахарланы, сууланы, элени, орамланы атларында уллу харифни джюрютолюую	28—29		
13.	Юй хайуанлагъа, джанууарлагъа атаалган атлада уллу харифни джюрютолюую	30—31 32—33		Сочинение: «Къычхы чегетде» (суратха къараб)
14.	Уллу хариф			
15.	Сынау диктант			
16.	Зынгырдауукъ бла сангырау тунакы тауушла	35—37	Ачыкъ тауушла	
17.	Зынгырдауукъла бла тунакыланы тюз джазыу	38—41		
18.	Бегитву дерс	42—43	Алфавит	Тоб оюн». (Суратха къараб хапарыкъкъ къураб джазыу)
19.	Зынгырдауукъла бла сангырауланы сезню ахырында тюз джазыу	44—45		
20.	Т бла Х тунакыланы тюз джазыулар	46—49	Тунакы тауушла	
21.	Изложение: Уллу суу			
22.	Тунакыланы алмашынуулары	50—52		
23.	Бегитву дерс	53—55	Зынгырдауукъла бла сангыраула	Берилген сёзле бла айттымла къурау
24.	Сынау диктант			

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтару	Тил ёсдорюуден ишле
25.	Тунакыланы тюз джазымуларын бегитиу Сёз — 20 сагъат Тамыр бла аффикс	56 60—61	Тунакыланы тюз джазыму	Айыру диктант Берилген сёзгүтушла бла айтым кыурау
27.	Бир тамырлы сёзле	62—63	Бир тамырлы сёзле	Джангы сёзле кыурау
28.	Аффиксле	64—65	Аффиксле	Джангы сёзле кыурау
29.	Сёз кыураучу аффиксле	66—68		
30.	Аффикслени бегитиу	69—71		
31.	Изложение: «Джигитлик»			Сочинение: «Туугъан юйдегиде» (суратха къараб)
32.	Сезню кыурамы			
33.	Сёз кыураучу аффиксле	75—76	Тамыр бла аффикс	Сёзгүтушдан айтым кыурау
34.	Бёлюм	77—78	Ачыкъ тауушла	
35.	Бегитиу дерс	80—82		Джангы сёзле кыурау
36.	Басым	83—84		Сёзледен айтым кыурау
37.	Басымны бегитиу	85—87	Бёлюм	«Ленни бла сабийле» деген сурат бла ушакъ этну
38.	Экленнген тунакы тауушлары болгъан сёзле	90—94		
39.	Сынау диктант			
40.	Сезлени тизгинден тизгинге кёчорюу	96—99	Бёлюм	
41.	Бёлюм. Басым (къайтару)	100—102		«Джай терек батхада» (суратха къараб хапар кыурау)

кар. 2978

Чечено-Ингушская
область
КМД

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтару	Тил ёсдюрюуден ишле
42.	Магъанасы джууукъ сёзле	104—107		Синонимле табыб джазы
43.	Магъанасы къаршчы сёзле	109—112		Антонимле табыб джазы
44.	Сочинение: Памятник Тилни кесеклери. Ат — 7 сагъат			
46.	Тилни кесеклериндеп хапар берю	113—116	Затны, затны ишил, ышанын кёрюзген сёзле	
46.	Атны магъанасы	117—120	Ким? не? соруулагъа джууаб этген сёзле	
47.	Энци эмда тукъум атла	121—123	Улуу хариф	
48.	Атны саны	125—127		
49.	Атны бегитю			
50.	Атны къайтару	129—132		Сочинение: «Сабийлени кыыш оюлары»
51.	Изложение джазы			
52.	Сыфат — 5 сагъат Сыфатны магъанасы	133—135	Къалай? неллай? соруулагъа джууаб этген сёзле	
53.	Сыфатны магъанасын бегитю	136—137		Хапарчыкъны аягъын джазы («Къыш»)
54.	Къайтару	138—140		«Шахарда» деген темагъа хапар къураб джазы
55.	Сыфатны айтымда къуллугъу	144—146	Айтымны членлери	
56.	Сынау иш			

Дерседе	Дерсени темасы	Ишле	Къайтаруу	Тил ёздюрюуден ишле
57.	Этим — 12 сагъат Этимден хапар берну	148—151	Затны ишин кёртюзген сёзле	Соруулагъа джууб джазы. «Бошудыла» деген сурат бла ишлеу «Шохла» (сурат бла иш)
58.	Этимни магъанасын бегитну	153—155		
59.	Изложение: «Костя Кравчук»	157—159		Айтмыла къурау
60.	Этимни замаилары	160—162		Бир заманны башка заман бла ауушдуруу
61.	Этимни заманларын бегитну	164—166		
62.	Этимни заманы			
63.	Къайтаруу	167—168		
64.	Сынау диктант (граммат. иши бла)			
65.	Халатла бла ишлеу. Къайтаруу	169—171		
66.	Тилни кесеклерин къайтаруу	173—174		
67.	Атны санын къайтаруу	175—176		
68.	Сыфатны къайтаруу	177—181		
69.	Сынау диктант грамматика иши бла			
70.	Халатла бла ишлеу. Къайтаруу			Соч. «Ленин атлы ремес»
	Айтым — 21 сагъат			
71.	Айтым	183—184		
72.	Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю айтмыла	185—187		Хапарлаучу айтмнын соруучугъа айландырыу
73.	Бегитну дерс	168—169		Соруулагъа джуубла джазыу
74.	Айтмнын баш членлери	190—194	Ат, этим	
75.	Башчы бла хапарчы	195—196	Этимни заманы	
76.	Изложение джазыу			

Дерсле	Дерсин темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил сѣдюрюден ишле
77.	Баш членлени бегитиу		Атны саны	Соч. «Хыйлачы кирпи- чик»
78.	Айтымда сѣзлени бир-бири бла бай- ланыб келюслери	200—203	Башчы, халарчы	
79.	Айтымны сансыз членлери	204—206	Затны ышанын кѣргюз- ген сѣзде	Джайылмагъан айтым- ланы джайылгъан этну
80.	Айтымны сансыз членлери	207—208		Сѣзтуушладан айтымла къурау
81.	Сансыз членле	209—211		
82.	Сансыз членлени бегитиу	212—213		
83.	Сынау иш. Соруулагъа джууабла джазыу			
84.	Айтымны сансыз членлерин къай- тарыу	214—215	Айтымны членлери	
85.	Джайылмагъан бла джайылгъан айтымла	219—221		
86.	Сочинение: «Къанатлыла къайтдыла»			
87.	Кимни? неин? кимге? неге? соруу- лагъа джууаб этген сансыз членле	222—224		Джайылмагъан айтым- ланы джайылгъан ай- тымлагъа айландырыу
88.	Кимде? неде? кимдеи? недеи? со- руулагъа джууаб этген сансыз членле	225—227	Ат	
89.	Къалай? нелай? соруулагъа джуу- аб этген сансыз членле	228—30	Сыфат	«Белка бла Стрелка»
90.	Соруулагъа джууаб джазыу			
91.	Изложение: «Саиштар ит»			

Дерсле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтару	Тил ёсдюрюден ишле
92.	Джылны ичинде окъулгъанны къайтару — 15 сагъат	235—237		
93.	Ачыкъла бла тунакыла Тунакыланы тюз джазыу	238—239		
94.	Тамыр бла аффиксле	240—242		
95.	Сочинение: «Терек бачада» (сурат бла)	243		
96.	Магъанасы джууукъ эмда къаршы сёзле	244—247		
97.	Ким? не? соруулагъа джууб этген атла	248—250		
98.	Энци эмда тукъум атла	251—253		
99.	Сыфат	259—262		
100.	Сынау диктант грамматика иши бла	268—270		
101.	Этим			
102.	Сочинение: «Насыблы сабийле». (сурат 271-чи ишде бериледи)			
103.	Атны, сыфатны, этимни къайтару. Грамматика айыру	203—266		
104.	Сынау диктант, грамматика иши бла			
105.	Халатла бла ишле. Къайтару			

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи классда окъулгъанны къайтарыу

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Тауушла бла харифле.

Дерсни мураты: Биринчи классда тауушла бла харифледен алгъан билимлерин эсге салыу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени ишге хазырлау. Устаз сохталагъа тетрадланы, китабланы, ручкаланы алдырады, аланы керекли джерге салдырады.

2. Китаб бла шагърей этну. Биринчи бетни ачдырады, сохтагъа окъутады биринчи сёзлени.

Устаз:

— Элкъанланы Магомет бла Орусланы Асият бу китабны сизге джарашдыргъандыла.

Сохталаны бири китабны атын окъуйду, къайсы классха джазылгъанын айтады.

Устаз:

— Бу китаб сизге джазылгъанды. Муну болушлугъу бла сиз тюз сёлеширге, халатсыз джазаргъа юренниксиз.

3. «Биринчи сентябрь» деген сурат бла ушакъ этну (сурат 3-чю бетде).

4. Дерсни муратын ангылатыу

Устаз:

— Биринчи дерс башланады. Биринчи классда тауушла бла харифледен алгъан билимбизни эсге тюшюрейик.

5. Биринчи ишни текстин окъуу.

Школлагъа барыгъыз, окъыл-билим алыгъыз! Кирсиз болсун саныгъыз, окъургъа айлансын къаныгъыз!

Устаз:

— Муну ким джазгъанды? (Къочхарланы Къасбот.)
Ол кимди?

6. Биринчи айтымны сёзлеге, сёзлени бёлюмлеге, бёлюмлени тауушлагъа бёлюу.

Соруула: 1) Таууш деб неге айтадыла? 2) Хариф деб а неге айтадыла?

7. Алфавитни окъутуу, алфавит деб неге айтылгъанын эсге салуу.

8. Ючюнчю ишни этдириу.

9. Ачыкъ эмда тунакы тауушланы къайтарыу, аланы къалай белгиленгенлерин айыруу. Ачыкъ эмда тунакы тауушланы плакатлары бла ишлеу.

Устаз:

— Алай бла, биз бу дерсе не билдик? (Тауушла бла харифлени).

— Таууш деб неге айтадыла? Хариф деб а?

— Ачыкъ тауушла къалай айтыладыла? Тунакыла уа?

Сезде ненча бѐлюм болады? Алфавит деб неге айтадыла?

10. Экинчи ишни юйге берну. Ачыкъ харифлени тюблерин сызадыла.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Затны кѐргюзген сѐзлени къайтарыу.

Дерсни мураты: Затны кѐргюзген сѐзлени эсге салуу. Ким? не? деген сорууланы салынууларын айыруу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

Устаз, айланыб, толтургъан ишлерин кѐреди, иги этилген ишлени юлгюге тутады, тетрадланы джыяды, экинчи тетрадланы тышларына джаздырады.

2. Дерсни муратын салуу: затланы кѐргюзген сѐзлени къайтарыу.

3. Затланы кѐргюзген сѐзле. Тѐртюнчю иш.

Устаз:

— *Бу неди?* (ракета, кеме, Ай.)

— Ракета деген сезде ненча бѐлюм барды?

— Юч бѐлюм нек барды?

— Ачыкъ тауушла къайсыладыла?

Былай бла *кеме*, *Ай* деген сѐзлени айырадыла.

Устаз:

— Была кимледиле? (Чекчи, летчик, уста.)

— Чекчи не этеди? Ол не соруугъа джууаб этеди?

Кимни кѣргюзеди? (Адамны.) Ненча бѣлюмден кѣура-
лады? Ненча тауушу бла харифи барды?

Бу юлгю бла лѣтчик, уста деген атланы да айыра-
дыла.

Устаз:

— *Кеме, ракета, Ай* деген сѣзле кѣаллай соруугѣ
джууаб этедиле? Кѣаллай затланы кѣргюзедиле?

Чекчи, лѣтчик, уста деген сѣзле не соруугѣ джууаб
етедиле? Кѣаллай затланы атларын кѣргюзедиле?
(Адамны).

— Алай бла не? деген соруу кѣаллай затлагѣ са-
лынады?

Ким? деген соруу а?

4. Бешинчи ишни этерге хазырлау.

Ким? инженер ...

Не? китаб ...

5. *Пионер, ракета, космонавт, инженер, сохта, устаз*
деген сѣзлени сѣзлюкlege джаздыруу.

6. «Джай каникуллада» деген темагѣ хапарчыкѣ
айтдыруу.

Хапарчыкѣда ким? не? деген соруулагѣ джууаб
этген сѣзлени айтдыруу.

7. Юйге иш: *Ким? не?* деген соруулагѣ джууаб
этген онушар сѣз джазыб келирге.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Затны ишин кѣргюзген сѣзле.

Дерсни мураты: Затны ишин кѣргюзген сѣзледен
сохталаны билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Дерсни муратын салыу: затны ишин кѣргюзген
сѣзле.

2. Сѣзлюк диктант: Окѣуу, билим, алфавит, хариф,
пионер, ракета, космонавт, инженер, сохта, устаз.

4. Суратла бла ушакѣ этиу:

— Суратда нени кѣресиз? (*Кемени.*)

— Космос кеме не этеди? (*Учады.*)

— Ол кемеде кимле учадыла? (*Космонавтла.*)

— Космонавтладан кимлени билесиз? (*Космонавт-
ланы атларын тизедиле.*)

— Экинчи суратда нени кѣресиз? (*Тракторну.*)

- Тракторну ким джюрютеди? (*Тракторист.*)
- Тракторист не этеди? (*Сюреди.*)
- *Учады, сюреди* деген сёзле не соруугъа джууаб этедиле?
- *Учханды, сургенди* десек а?
- *Учарыкъды, сюрлюкдю* десек а?
- 5. Джетинчи ишни этдириу. Не этгенди? деген соруугъа джууаб болгъан сёзлени айырыб джазадыла.
- 6. Сегизинчи ишни аууздан этиу, 9-чу ишни юйге бериу.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Затланы ышанларын кёргюзген сёзле.

Дерсни мураты: Затланы ышанларын кёргюзген сёзледен сохталаны билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.
  2. Айырыу диктант. Устаз окъугъан сёзлени эки столбикге юлеше джазадыла.
- Затны кёргюзген сёзле: Затны ишин кёргюзген сёзле:

Текст

(Текстни магнит лентагъа джазаргъа да боллукъду.)
Пионер ойнайды, сохта школгъа барады. Къойчу къойланы кютеди, сабийле школну арбазында чабышадыла, секиришедиле, тутушадыла.

3. Затны ышанын кёргюзген сёзлени къайтаруу.

Устаз:

- *Бу неди?* (Столду.) Стол къаллайды?
  - *Бу неди?* (Къангады.) Къанга къаллайды?
  - *Бу неди?* (Терезе.) Терезе къаллайды?
- (Классда болгъан затланы ышаларын айтадыла.)
4. Китаб бла ишлеу. Онунчу ишде берилген суратчыкъла бла ушакъ этедиле. Къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени айтадыла.
- Онбиринчи-онекинчи ишлени классда этдириу.
5. *Мийик, кийик, сейир, гитче, камсык* деген сёзлени сёзлюклеге джаздыруу.
  6. Онююнчю ишни юйге бериу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Затны, аны ишин, ышанын кёр-
гюзген сёзле.

Дерсни мураты: Затны, аны ишин, ышанын кёр-
гюзген сёзледен сохталаны билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Окъулгъанны къайтарыу. Устаз окъугъан сёзлеге
аланы ышанларын къоша джазыу.

Сёзле: *турма, помидор, агурча, харбыз, быхы, къо-
буста, алма, кертме, эрик, балий, шаптал, къоз.*

3. Китаб бла ишлеу. Онбешинчи ишни толтуруу.
«Джайгъы эртден» деген хапарчыкъдан затланы, аланы
ышанларын, ишлерин кёргюзген сёзлени юч къауумгъа
юлеше джазадыла.

Затланы кёргюзген сёзле:

Затны ишин кёргюзген сёзле:

Затны ышанларын кёргюзген сёзле:

4. Оналтынчы ишни бериу. Берилген сёзлеге аланы
ышанларын къоша джазадыла.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант джазыу.

Дерсни мураты: Джылны аллында тюз джазыу-
дан билимлерин тинтиу.

Текст

(Пионер лагерде)

Джайны ариу эртденини бири эди. Горн таууш
джукълаб тургъан лагерни уятды. Пионерле терк огъу-
на кийиндиле, зарядка этдиле, бет-къол джуудула,
орунларын тюзетдиле, кёкюреклеринде къызыл галстук-
ланы джел тарай, эртденги линейкагъа сюелдиле.

Бюгюн байракъны ючюнчю отрядны пионерлери кёл-
турдюле. Эришиуде ала биринчи орунну алгъандыла.
Лагерни байрагъы таза хауада чайкъалады.

Сынау диктантны бардырыуда методика джорукъла

Сынау диктантны экинчи дерсде джаздырыгъа ке-
рекди. Диктант джазаргъа хазырлануу бла башланады
дерс. Сохтала сынау ишден тетрадларын ачадыла (устаз

солууну кѣзююнде тетрадланы парталагъа салыб хазырлайды.)

Къангадан числону, диктантны атын джазадыла.

СЕНТЯБРНЫ ОНУСУНДА

Диктант

(Пионер лагерде)

Диктантны текстин устаз биринчи кере окъуйду. Сохтала, магъанасын ангыламагъан сѣз болса, устазгъа сорадыла. Устаз айтымны окъуйду, сохтала эс ийиб тынгылайдыла. Экинчи кере устаз айтымны окъуйду, сохтала уа джазыб башлайдыла.

Диктант джазгъан кѣзюде устазны орну столну къатындады. Ары-бери бармазгъа керекди, сохталаны къатларына келиб, аланы джазгъанларына къараргъа болмайды.

Сохтала окъулгъан айтымны джазыб бошасала, ючюнчю кере окъуйду устаз. Сохтала джазгъанларын ичлеринден окъуйдула. Алай бла диктантны текстин джазыб бошайдыла. Джазыб бошагъандан сора устаз башдан-аякъ текстни окъуйду. Сохтала джазылгъанны тинтедиле.

Тинтиб бошагъандан сора тетрадланы джыядыла.

Джазылгъан диктантны, багъа салыб, экинчи дерсде къайтарады устаз.

Халатла бла ишлеу экинчи дерсде бардырылады. Экинчи классда халатла бла ишлеу 20—25 минут алады. Бир-бирде энчи дерс да бериледи.

Халатла бла ишлерден алгъа устаз халатланы классификациясын этеди. Аны формасы былай болургъа болукъду:

Окъуучулары тизими	Халатла		
	Уллу харифлеге	Ачыкъланы тюз джазыугъа	Тунакыланы тюз джазыугъа
1			
2			
3			
4			
...			
Бютеу барысы	20	10	25

Халатла бла ишлеу диктантны, изложениени, сочинениени къалай джазгъанларындан башланады.

«5» — 6

«4» — 10

«3» — 11

«2» — 3

«1» — 2

Иги джазылгъан ишлени юлгюге салады, аман джазылгъанланы кёргюзмейди. Эм алгъа сохталаны кёбюсю джиберген халатла бла ишлейди.

Сёз ючюн: класс уллу харифни джюрютюлююуне аслам халат джиберген эсе, артыкъсыз да орамланы, хайуанланы атларында, бу джорукъгъа айтымла бериледиле. Халат джиберген сохтала халатларын айтадыла, тюзетедиле. Айталмасала, «4» бла «5» джазгъан сохтала болушадыла. Ол халда башха халатланы да тюзетедиле. Дерсни бу кёзююунде барысы бирге ишлейдиле.

Андан сора халатсыз джазгъан сохталагъа энчи иш бериледи. «1», «2», «3»-ге джазгъан сохтала ишлерин жангыдан джазадыла. Халатла бла ишлерге сау дерс берилсе, классда бошайдыла, алай болмаса, юйде джазыб келедиле.

Къалгъан кёзююлю дерследе да халатла бла ишлеу орун алгъанлай турургъа керекди. Сёз ючюн: Исса ачыкъланы сёзню тамырында тюз джазылыуларына кёб халат джибергенди.

Иссагъа аны толусу бла ангылатыр ючюн, джууаб этген кёзююунде ол джорукъ бла джазылгъан сёзле бла айтымла бериледиле, ол джорукъну эсине сала турады: Изложениеде, сочинениеде джиберилген халатла бла ишле айтымны тюз-терс кьуралгъанындан башланадыла. Аллы бла иги джазылгъан изложениелени, сочинениелени бир-экисин сохталагъа юлгюге окъуйду. Стилистика халатла бла ишлеб бошагъандан сора орфография халатла бла ишлейдиле. Ала бла къалай ишлерге керек болгъаны башында айтылгъанды.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Айтым.

Дерсни мура ты: Айтымны юсюнден окъулгъанны бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Халатла бла ишлеу — 20 мин.
2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

КЪАЧ

Кюнле кысхаргъандыла. Сыртланы кырау къакъгъанды. Чегетле саргъалгъандыла. Къышлыкълада ханс къатханды. Хапарчыкыны окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

- 1) Хапарчыкъда ненча айтым барды?
- 2) Биринчи айтымда нени юсюнден айтылады?
- 3) Ненча сёзден къуралгъанды?
- 4) Экинчи айтым а ненча сёзден къуралады? Нени юсюнден айтылады?
- 5) Ючюнчю айтымда нени юсюнден айтылады? Ненча сёзден къуралгъанды?

6) Алай бла айтым деб неге айтадыла? Айтым неледен къуралады? Айтымны биринчи сёзю къайсы хариф бла джазылгъанды?

3. Онсегизинчи ишде берилген суратла бла ишлеу. Айтымла къураб тетрадларында джазадыла.

4. *Исси, ауур, дженгил, устаз, доктор* деген сёзлени сёзлюклерине джаздыруу.

5. Онтогъузунчу ишни юйге бериу.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Айтым.

Дерсни мураты: Соруулагъа джууаб джазаргъа, берилген сёзледен айтымла къурааргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

1) Будаила, кюзлюк, таза, чайкъаладыла, алтынлай, саргъаладыла.

2) Аяз, башланы, эртденги, къозгъайды.

3) Колхоз, аны, хазырды, оругъа.

4) Къарай, агроном, келди, сабаннга.

5) Байрагы, кызыл, тозурай, джелде, талмай, будай, орады, комбайн.

Сохтала текстни ичлеринден окъуйдула, берилген сёз-леден айтымла къураб, устазны болушлугъу бла, бир тизгинни къуралгъан хапарчыкъгъа къоя, тетрадарына джазадыла.

Устаз:

— Джазылгъан хапарчыкъгъа къаллай баш салыргъа боллукъду? (Сабийле айтхан башладан келишгенин хапарчыкъны башына джазадыла.)

3. Джыйырма биринчи ишни аууздан этедиле. Салынган соруулагъа, скобкалада берилген сёзлени хайырландыра, толу джууабла къайтарадыла.

4. Джыйырма ючюнчю ишни юйге беруу.

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: «Джайны эсге тюшюрейик» деген суратха къараб, сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Суратха къараб, сочинение джазргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.

2. Юй ишлерин тинтиу. Бир-эки сохта къалай толтургъанларын окъуйдула (23-чю иш).

3. Суратха къараб, берилген соруулары джууабларындан хапарчыкъ къурау. Къуралгъан хапарчыкъны тетрадлагъа джазыу. Суратха къараб, ушакъ этиу:

Устаз:

— Суратда (20-чы иш) джылны къайсы чагъы кёрюнеди? (Джай.)

— Къайдан билдигиз? (Кюн кыыздырады, сабийле джууунадыла.)

— Алай бла иш къачан болгъанды? (Джай.)

— Кюн къалай кыыздырады? (Кюн бек кыыздыра эди.)

— Сабийле къайры баргъан эдиле? (Къобаннга.)

— Ала анда не этедиле? (Джууунадыла.)

— Суу къалайды? (Джылыды.)

— Кесигиз джай къайда джууунасыз? (Къобанда, кёлде.)

Суратны тюрюндеги сорууланы окъутуу, алагъа джууаб этиу. Бири сорууну окъуйду, экинчи сохта анга джууаб этеди.

Салынган соруулагъа этилген джууабладан быллай хапарчыкъ къураб джазадыла:

ДЖАЙНЫ ЭСГЕ ТЮШЮРЕЙИК

Бу суратда джазылган иш джай болганды. Кюн исси кыздырады. Сабийле Къобаннга джууунургъа бардыла. Суу джылы эди. Ала анда джууундула. Биз да джай Къобанда джууунабыз. Къалай алааматды джай сууда джууунган!

Къуралган хапарчыкъны бир-эки сохта айтадыла. Андан сора устаз кеси къангада юлгю халда берилген хапарны ачады. Сохтала тетрадлагъа кечюрюб джазадыла.

4. Юйге иш: Суратда («Джайны эсге тюшюрейик»), ким? не? къаллай? неллай? не этеди? деген соруулагъа джууаб берген онушар сёз джазаргъа.

Тауушла бла харифле — 15 сагыат

Онунчу дерс

Дерсни темасы: Уллу хариф.

Дерсни мураты: Адам атлада, тукъумлада уллу харифни джюрютюлююн бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.

2. Юй ишни тинтиу. Юч сохта къангагъа чыгъадыла. Бири затны кёргюзген, экинчиси затны ышанын, ючюнчюсю ишни кёргюзген сёзлени окъуйдула. Биринчи къаууму окъугъанлай, сохталаны бири ол сёзле бла айтым къурайды.

Юлгю: Пионер — Пионер школгъа барады.

Джашил — Ол джашил келек кийгенди.

Ойнайды — Пионер тенгчиклери бла ойнайды.

ды.

3. Джангы дерс: Адам атлада, тукъумлада уллу харифни джюрютюлююу.

а) Джыйырма тёртюнчю ишни («Ёлкада») окъуу.

б) Хапарчыкъда уллу харифле бла джазылган сёзлени къангада джазыу.

в) *Катя, Лена, Володя, Азрет, Соня* деген сёзле кимлени атларыдыла? (Адамланы.)

Устаз:

— Адамланы атлары, тукъумлары, аталарыны атлары уллу хариф бла джазылыб башланадыла.

4. Бегитиу ишле: Джыйырма бешинчи ишни классда этедиле, джыйырма алтынчы ишни — юйде.

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Уллу хариф.

Дерсни мураты: Уллу харифни джюрютюлююун бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Соруулагъа джууаб джазыу. Соруула, дерс башланнгынчы, къангагъа джазылыб, джабылыб турадыла.

Соруула:

1. Ахмат къайры барады?

2. Аны атасы Исса къайда ишлейди?

3. Ахматны эгечи Сафият ненчанчы классда окъуйду?

4. Аны устазы Роза Муратовна Сафиятха не берди?

Устаз сорууланы ачады, сохтала ичлеринден бир къат окъуйдула.

Соруулагъа толу джууабла джазадыла, уллу хариф бла нек джазылгъанларын айтадыла.

Юлгю: *Ахмат школгъа барады.* Ахмат уллу хариф бла джазылады, не ючюн десенг, адамны атыды, айтымны да биринчи сёзюдю.

3. «Мени анам» деген темагъа ауздан хапарчыкъ къуратыб айтдырыу (заман болса, тетрадлагъа джазадыла.)

МЕНИ АНАМ

Мени анам Халимат совхозда ишлейди...

4. Джыйырма джетинчи ишни юйге беруу.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Уллу хариф.

Дерсни мураты: Шахарланы, элени, орамланы, сууланы атларында уллу харифни джюрютюлююн бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.

2. Сёзлюк диктант: *Исса, Мусса, Даут, устаз, доктор, исси, дженгил, ауур, таууш, мийик, кийик, кюйюз, мюйюз.*

3. Берилген текстни тюз джазылыуун (сёзлени) айта джазыу.

Текст

Исса бла Мусса къарнашладыла. Аланы аталары Харун совхозну фермасында ишлейди. Харунну къарнашы Осман агрономду.

4. Шахарланы, элени, орамланы, сууланы атларында уллу харифни джюрютюлююн юретиу.

28-чи иштеги айтымланы окъуу, айырылыб басманган сёзлени къангада джазыу: Ахмат, Карачаевск, Ленин атлы орам, Джёгетей, Москва, Къобан бла Теберди.

Соруула:

— Москва, Ленинград, Карачаевск деген сёзле нелени атларыдыла? Ала къаллай хариф бла джазылыб башлангандыла?

— Джёгетей, Ташкёпюр, Хурзук нелени атларыдыла? Ала уа къаллай хариф бла джазылыб башлангандыла?

— Теберди, Къобан нелени атларыдыла? Ала къаллай хариф бла джазылыб башлангандыла?

— Алай бла, шахарланы, элени, орамланы, сууланы атлары къаллай хариф бла джазылыб башланадыла?

5. Бегитиу ишле: Джыйырма сегизинчи ишни класда, джыйырма тогъузунчуну юйде этедиле.

Онючюнчю дерс

Дерсни темасы: Уллу хариф.

Дерсни мураты: Юй хайуанлагъа, джаныуарлагъа аталгъан атлада уллу харифни джюрютюлююун ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлерин тинтиу. Джыйырма тогъузунчу иш.

2. Москва, Ленинград, Волгоград, Ульяновск, Горький деген сёзле бла айтымла къурау, къуралгъан айтымланы тетрадлагъа джаздырыу. Уллу харифле бла джазылыб башланган сёзлени тублерин сызадыла.

3. Хайуанлагъа, джаныуарлагъа аталгъан атлада уллу харифни джюрютюлююун ангылатыу:

Отузунчу ишни окъуу. Текстге быллай соруула санынадыла:

— Уллу хариф бла джазылгъан сёзле нелени атларыдыла? Энди уа уллу харифни джюрютюлююунден не билдик?

Устаз:

— Юй хайуанлагъа, джаныуарлагъа аталгъан атлада уллу хариф бла джазылыб башланадыла.

Отузунчу ишни тетрадлагъа джазадыла, уллу хариф бла джазылыб башланган сёзлени тублерин сызадыла, уллу хариф бла нек джазылгъанларын айтадыла.

4. Бегитиу ишле: Берилген сёзле бла айтымла къурау.

Каштанка, Бойнакъ, Добар, Сараякъ.

5. Отуз биринчи ишни юйге бериу.

Онтёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Уллу харифни джюрютюлююун къайтарыу.

Дерсни мураты: Уллу харифни джюрютюлююун бегитиу. Суратха къараб, хапар джазаргъа юретну.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Айырыу диктант. Уллу харифни джюрютюлююун айта джазадыла.

Текст

СОХТАНЫ ХАПАРЫ

3. «Къачхы чегетде» деген суратха къараб, ушакъ этиу.

Соруула:

— Суратда кимлени кёребиз? Алагъа атла атайыкъ: Асият, Азамат, Петя.

— Ала къайры баргъандыла?

— Чегетде не этгендиле?

— Къалай билдигиз?

Ушакъны болушлугъу бла быллай хапарчыкъ къурай, аны джаза барадыла.

КЪАЧХЫ ЧЕГЕТДЕ

Асият, Азамат, Локъман, Мухаммат, Петя, Катя, Юра, Хасан къачхы кёзюуде чегетге баргъандыла. Ала алма,кёртме, чёртлеуюк джыйгъандыла. Асият, Азрет, Петя чегет талада, терекни тубюнде, кирпичини кёргендиле. Ала, кёгет да джыйыб, кирпичикни алыб, юйге къайтхандыла.

4. Отуз экинчи ишни юйге бериу (къалай этиллигин классда айырадыла.)

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Текст

Мен Черкесск шахарда джашайма. Атам Алий устаз болуб ишлейди. Тамада къарнашым Руслан заводда инженерди. Биз Совет орамда джашайбыз. Кесим ючюнчю школда окъуйма. Джай тенгим Коля бла Къобанда джууунама.

Атамы эгечи Аминат Карачаевск шахарда, Пушкин атлы орамда, джашагъанлы, талай джыл болады.

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: Зынгырдауукъла бла сангырау тунакы тауушла.

Дерсни мураты: Зынгырдауукъла бла сангырау тунакы тауушладан хапар бериу.

Дерсни барыуу

1. Диктантта джиберилген халатла бла ишлеу — 15 мин.

2. Китаб бла ишлеу. 35-чи ишни окъуу. «Джуртум» деген назмуну окъуйдула, аны айтымларын бу схема бла айырадыла: Мен сенсиз къанатсыз къушма.

Устаз:

— Бу айтымда ненча сёз барды? Биринчи сёзде ненча бёлюм барды? Бир бёлюмден нек къуралгъанды? Сёзде бёлюмлени саны неге кёре болады? Бёлюмле неледен къураладыла? Мен деген сёзде ненча таууш барды? Биринчи, экинчи, ючюнчю къаллай тауушладыла?

Устаз:

— Тауушла эки къауумгъа юлешинедиле: ачыкъла бла тунакылагъа.

Устаз таблицаны ачады, сохтала ачыкъла бла тунакыланы окъуйдула, айтылыуда башхалыкъларын айырадыла.

Устаз:

— 3 бла С тауушланы къуралыуларында не башхалыкъ барды?

— Тунакы тауушла эки къауумгъа юлешинедиле: зынгырдауукъла бла сангыраулагъа. Устаз зынгырдауукъла бла сангыраулары таблицаларын ачады, сохтала окъуйдула, башхалыкъларын айырадыла.

3. Бегитиу ишле: Отуз алтынчы ишни классда, отуз джетинчи ишни юде этедиле.

4. Ие, сюе, тые, сюйюб, къууаныб, барайыкъ, алайыкъ, кёрейик деген сёзлени сёзлюкlege джаздырыу.

Онджетинчи дерс

Дерсни темасы: Зынгырдауукъла бла сангыраулары сёзню ахырында тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: б—п тунакыланы тюз джазылыуларына юретиу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.

2. Отуз сегизинчи иштеги сёзледен айтымла къураб джазыу:

Тютюн ичиу адамны саулугъуна заран береди. Билим кюч бла учадыла, темир къушлагъа миниб. Билим излеб, таулада алтын, кюмюш табады.

3. Джангы дерс: *б—п* тунакыланы сёзню ахырында тюз джазылыуларын айыртыу.

Устаз таблицаны ачады, анда сёзлени окъутады, сёзню ахырында *б* тунакыны къалай окъулгъанына эс недиле.

Б—П тунакыланы тюз джазылыулары

Тоб — тобу	саб — сабы
Таб — табы	чёб — чёбю
Къаб — къабы	тюб — тюбю

Устаз:

- *Тоб* десек, аягъында къайсы таууш эшитиледи? (*п*)
- *Саб, таб, чёб, тюб* десек а? (*п*)
- *Тобу, табы, къабы, сабы, чёбю, тюбю* деген сёзде ахырларында къайсы таууш эшитиледи? (*б*).
- Экинчи къауум сёзде *б* тунакы ачыкъ нек эшитиледи?

— Сёзню ахырында *п* айтылса да, *б* джазылады деген оюмгъа келдиле.

4. Бегитиу ишле: Отуз тогъузунчу, къыркъынчы ишлени классда, къыркъ биринчи ишни юде этедиле.

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: *Б—П* тунакыланы тюз джазыу.

Дерсни мураты: *Б—П* тунакыланы тюз джазылыуларын бегитиу. «Тоб оюн» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлерин тинтиу.
2. Сёзлюк диктант: *Тоб, саб, чаб, таб, буруб, сюрюб, барыб, келиб, билиб.*
3. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыу. (Сурат «Тоб оюн». 43-чю иш.)
Ушакъ этиу:

Устаз:

- Суратда нени кёребиз?
- Тоб ойнагъанла кимледиле? (Сабийлеге атла атайдыла.)
- Асхат бла Азамат не этедиле? Тобну ким береди? Ушакъдан сора джазыллыкъ хапарны планын устазны болушлугъу бла саладыла.

ТОБ ОЮН

П Л А Н

1. Школда спортдан эришиуле болдула.
2. Къол тоб ойнаргъа эки команда къуралды.
3. Сегизинчи классны командасы хорлады.
4. Эришиуле бек сейир болдула.
5. Хорлагъан командалагъа ёчле бердиле.

Планда берилген айтымланы кенгерте, хапарчыкъ къураб джазадыла.

4. 42-чи ишни юйге бериу. Берирден алгъа къалай толтурлукъларыны юсюнден устаз, сохталаны бирине окъутуб, айтады.

Оятогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Зынгырдауукъла бла тунакы таушланы сёзню ахырында тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: *д—т* тунакыланы тюз джазылыуларын юретиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу. Сохталаны бири къалай толтургъанын окъуйду.

2. Сёзлюк диктант: *окъуб, суюлюб, кюлюб, сюрюб, дженгиб, арыб, салыб, чалыб, къабыб, джууб, сууб, таяныб.*

3. *Д* бла *т* тунакыланы тюз джазылыуларын юретиу.

Устаз таблицаны ачады, сохтала бир къат ичлеринден окъуйдула.

Д бла т тунакыланы тюз джазыу

Завод	Ант
съезд	хант
отряд	сырт
Волгоград	Хамзат
Ленинград	Ханымсат

Устаз:

— Биринчи столбикдеги сёзле къайсы тилден кирген сезледиле?

Бу къауум сёзню ахырларында къайсы таууш айтылады?

Т джазылмай, д нек джазылады? Орус тилни дерсинде бу сёзлени тюз джазылыуларындан не айтылгъанды сизге? (завод—завода, съезд—съезда).

— Экинчи столбикдеги сёзлени ахырларында къайсы таууш айтылады? Айтылууу бла джазылууу бирчамыды?

Алай бла, сохтала § 5 берилген джорукъгъа келедиле.

4. Бегитиу ишле: Къыркъ тёртюнчю ишни классда, къыркъ бешинчини юйде.

5. Завод, съезд, отряд, Ленинград деген сёзлени сёзлюкlege джаздыруу.

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Зынгырдауукъла бла сангырау тунакыланы сёзню ортасында тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: т бла х тунакыланы тюз джазылыуларына юретиу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.

2. Сёзлюк диктант: таб, саб, къаб, хыйсаб, китаб, суюлюб, ийиб, хант, мант, завод, отряд, съезд,

3. Т, х тунакыланы сёзню ортасында джюрютюлююун юретиу.

Устаз къангада джазылыб, хазыр болуб тургъан текстни ачады.

Текст

1. Сохта, устаз, тахта, баста, шаптал, къаптал.
2. Ташха, заводха, басха, атха, сафха, чархха, чачха, ташха. (Биринчи тизгинде *т*, экинчи тизгинде *х* хариф бояулу мел бла джазыладыла.)

Устаз:

— Биринчи тизгинде *т* тунакы сёзлени къалайында келеди? Къайсы тунакыладан сора? *Т* сёзю ортасында къайсы тунакыладан сора джазылады? (*х, с, п*-ден сора *т* джазылады.)

— Экинчи тизгинде *х* къайсы тунакыладан сора келеди? (*Б, д, с, т, ф, х, ч, ш*-дан сора *гъ* джазылмай, *х* джазылады.)

3. Бегитну ишле: Къыркъ алтынчы бла къыркъ сегизинчи ишле классда, къыркъ джетинчи бла тогъузунчу—юйде этилсидиле.

4. *Къаптал, тохта, уста, чархха, телеграфха* деген сёзлени сёзлюклеге джазадыла.

Джыйырма биринчи дерс

Дерсни темасы: Изложение «Уллу суу»

Дерсни мураты: Берилген план бла хапарчыкыны изложениесин джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.
(Текстни окъурдан алгъа изложениени планы къагда джазылыб, джабылыб турады).
2. Хапарны биринчи кере окъуу (устаз окъуйду).

УЛЛУ СУУ

Областда эм уллу суу Къобанды. Къобан Къарачай ёзенде, Минги Таудан узакъ болмай, чыгъады. Алай болса да анга Худес, Теберди, Мара, Джёгетей, Инджик суула къошуладыла. Ала ууакъ кёзлеучюкледен, къара суучюкъландан джыйыла боладыла. Къара суулагъа джай таулада къарла бла кюртле эриб къошуладыла. Таулары чатларында кёб кёл барды.

3. Ангылашынмагъан сёзлени ангылатыу: кёзлеу, кюрт, чатла.

4. Хапарчыкыны экинчи кьат окьуу.

(Устаз кьангада джазылгъан планны ачады, план бла иги окьугъан сохта хапарчыкыны изложениесин айтады.)

П Л А Н

1. Бизни областны эм уллу сууу кьайсыды?
2. Кьобан аллын кьалайдан алыб башлайды?
3. Анга кьайсы суула кьошуладыла?
4. Ала не сууладан джыйыладыла?
5. Кьара суулагъа неле кьошуладыла?
6. Кёлле кьалайлада бардыла?

Джазыу иш. Сохтала джазгъан кёзюуде устаз айла-ныб, кимни кьалай джазгъанына кьарайды, кьарыу-суз окьугъанлагъа болушады.

Тетрадлагъа кьарау.

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Тунакы тауушланы алмашы-ныулары.

Дерсни мураты: К—г, кь—гь тауушланы алма-шыныуларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Сёзлюк диктант: *баста, уста, тахта, нохта, сабха, сафха, тапха, табха, чарсха, ачха, бочха, харсха.*

2. Тунакыланы алмашыныуларын ангылатыу.

Текст

Кьонакь — кьонагъы, сенек — сенеги, таракь — та-рагъы, кёлек — кёлеги, таякь — таягъы, терек — тереги. (Кь—гь, к—г харифле бояулу мел бла джазыладыла.)

Сохтала окьуйдула, айырылыб джазылгъан тунакы-лагъа эс недиле.

Соруула:

Кьонакь, таракь, таякь деген сёзледе кь тунакы сёзню кьалайында келеди? Кьонагъы, тарагъы, таягъы деген сёзледе кь тунакыны орнун кьайсы тунакы алды? Алай нек болду? Алай бла кь—гь кьайсы тауушланы орталарында келсе алмашынады?

Экинчи кѡауум сѣзде (сенек-сенегі, кѣлек-кѣлегі, терек-тереги) к—г тунакыгѡа кѡалай алмашынады?

3. Бегитиу ишле: Элли биринчи ишни классда, элли экинчини юйде этедиле.

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Тунакыланы алмашынуулары.

Дерсни мураты: Ч—ш тунакы тауушланы алмашынууларын ангылатуу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Айырыу диктант.

Текст

Аякъ—аягъым. Мен аягъыма чурукъларымы кийдим. Чурукъ—чуругъум. Сол чуругъум баш бармагъымы бир кесек кысады. Бармакъ—бармагъым. Баш бармагъымы тырнагъы кѡаралгъанды.

3. Джангы дерс: Ч—ш тунакы тауушланы алмашынуулары.

Устаз кѡангадагъы таблицаны ачады, сохтала ичлеринден айырылыб джазылгъан тауушлагъа эс ие окъуйдула.

Текст (таблицада)

Агъач — агъашчы, чач — чашчыкъ, кѡарылгъач — кѡарылгъашчыкъ.

Соруула:

Агъач, чач, кѡарылгъач деген сѣзле кѡайсы тунакы тауушха бошаладыла? Экинчи кѡауум сѣзде кѡошулгъан кесекчикле кѡайсы таууш бла башланадыла? Энди сѣзню ортасында ненча ч келди? Аллындагъы ч кѡайсы тауушха алмашынды?

4) Китаб бла ишлеу. Сохтала 34-чю ишде не этиллигин окъуйдула, кѣзюу-кѣзюу кѡангада ишлейдиле.

5. Берилген сѣзле бла айтымла кѡураб джазыу. Чѣгюч—чѣгюшчюк.—Чѣгюч бла чѣгюшчюкню Хасан столдан алды ...

6. Элли бешинчи ишни юйге берю. Устаз къалай этериклерин айтады, биринчи айтымны тетрадлагъа джаздырада.

Джыйырма тёртюню дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.
2. Тюз джазыудан алгъан билимлерин эсге салыу.
3. Текстни биринчи кере окъуу.

ТЕРЕК БАЧХАДА

Школну уллу терек бачхасы барды. Устаз бизни ары элтди. Биз шапталла джыяргъа керек эдик. Мухтар бла Тохтар шаптал терекге миндиле. Ала шапталланы джерге агъыздыла. Хамит, Фатима, Хамзат акъгъан шапталланы джыйдыла.

Биз аланы ящиклеге къуйдукъ. Хамит бла Азамат ящиклени баугъа ташыдыла.

4. Текстни айтымла бла окъуу эмда джаздырыу.
5. Текстни башдан аякъ экинчи къат окъуу.
6. Тетрадланы джыйыу.

Заман къалса, бир-эки ишни окъуйдула, джиберилген халатла бла ишлейдиле.

Джыйырма бешинчи дерс

Дерсни темасы: Къайтарыу.

Дерсни мураты: Тунакыланы тюз джазылыулары бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Халатла бла ишлеу. — 15 мин.
Диктантланы къалай джазгъанларын айтыу.
«5» —, «4» —, «3» —, «2» —, «1» —.
2. Барысы аслам этген халатла бла ишлеу.
Устаз халатланы классификациясын этеди. Сохтала-

ны асламысы джиберген халатла бла ишлеу ишни баджарады.

Сёз ючюн: сохталаны асламысы сёзню ортасында тунакыланы тюз джазылыуларына джиберген зселе, ол джорукъгъа сёзле бериледиле, аланы тюз джазылыуларын айырадыла.

3. Энчи халатла бла ишлетюу. (Бу кёзюуде «4» бла «5» джазгъан сохталагъа энчи ишле бериледиле.)

4. Окъулгъанны къайтарыу. Тунакыланы тюз джазылыулары.

5. Айырыу диктант джазыу. Биринчи айтымны устазны ауузундан бары да джазадыла. Устаз экинчи айтымны окъугъан кёзюуде сохталаны бири, тетрадын алыб, къангагъа чыгъады, биринчи айтымны джазады. Къалгъан сохтала терс-тюз джазгъанын айтадыла, кеслери джиберген халатланы да тюзетедиле.

Текст

Заман кетиб барады. Джер юсюнде хар зат джангырады. Кёб ёмюрлени адам джекгенле хорлаб турдула. Алай а тюзлюкню хорламы да джетди. Уллу Эресейни ичинде Володя деб бир чырайлы, бурмачач джашчыкъ тууду. Ол джашчыкъ гитчелигинден дуния джашаугъа башха тюрлю къарай билди. Ол, тюзлюкню тамырын орнатыр ючюн, кюреш бла биргелей ёсюб, аякъ юсюне минди.

6. Элли алтынчы ишни юйге бериу.

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Тамыр бла аффикс.

Дерсни мураты: Тамыр бла аффиксден хапар бериу.

Дерсни барыуу

1. Сёзлюк диктант: *Чёгюшчюк, пешчик, эркешчик, кзурмашчыкъ къалашчыкъ, дюккюшчюк, ачхышчыкъ, башха, ташха, чарсха, шкафха, сафха, чыпчыкъ, басха, тапха.*

2. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу. Совхозну ийнеги, анамы табагъы, къарылгъашчыкъны уясы, къызчыкъны чашчыгъы.

3. Джангы дерс: Тамыр бла аффикс.

«Къойчу» деген хапарчыкны окъуу, «къой» деген белюмю болгъан сёзлени къангада джазыу: къой, къойчу, къойла, къойчукъ.

Устаз:

— Была къаллай сёзледиле? (*джууукъ*).

— Барысыны бирча кесеги къайсыды? (*къой*.)

— Джууукъ сёзлени барында болгъан кесегине сёзню тамыры дейдиле. Къалгъан кесеклерине аффиксле дейдиле.

4. Бегитиу ишле: Алтмышынчы ишни классда, алтмыш бйринчи ишни юйде этедиле.

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзню къурамы.

Дерсни мураты: Бир тамырлы сёзледен хапар бериу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Окъулгъанны къайтарыу. Тамыр бла аффикс.

3. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Окъуу адамгъа билим береди. Окъуулу адамла кёбден кёб бола барадыла. Бусагъатда окъумагъан сокъурду. Бизге окъурча кюн туугъанды. (*Окъуу, окъуулу, окъумагъан, окъурча* деген сёзле бояулу мел бла джазыладыла, тамыр бла аффикслени бир-биринден сызчыкъ 'бла айыра джазадыла.)

4. Джангы дерс. Бир тамырлы сёзле.

Таблица бла ишлеу

Бир тамырлы сёзле

Мал	суу
малчы	суулу
маллыкъ	суусуз
малчылыкъ	суучу
малчылыкъда	суулукъ
малча	сууча

Устаз таблицаны ачады, бу сорууланы салады:

— Была кьаллай сёзледиле? (джууукъ.)

— Нек джууукъ сёзледиле? (Биринчи кьауум сёзле «мал», экинчи кьауум да «суу» деген тамырладан кьуралгъандыла.)

— Бир тамырдан кьуралгъан сёзлеге энди кьаллай сёзле дейдиле? (бир тамырлы.)

5. Бегитиу ишле. Алтмыш экинчи ишни классда, ючюнчюню юйде этедиле.

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни то масы: Аффиксле.

Дерсни темасы: Аффиксле.
гылатыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Бир тамырлы сёзлени кьайтарыу. Устаз магнитофон лентагъа джазылгъан сёзлени бурады, сохтала бир тамырлы сёзлени кьауум-кьауум этиб джазадыла, устаз айланыб кимни кьалай джазгъанына кьарайды.

Лентадагъы текст: Темир, бичен, чал, темирчи, биченчи, чалкы, темирчилик, биченлик, чаллыкъ, темирча, биченча, чаллыкъча.

3. Сёз кьурачу аффиксле бла танышдыруу.

4. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Исса мал кютеди. Ол малчы болуб ишлегенли, талай джыл болады. Исса малчылыкъ ишни бек сюеди. Ол маллыкъгъа талай мал айырды.

Мал, мал—чы, мал—чы—лыкъ, мал—лыкъ.

(Окъуйдула, сёзлени аффикслерине эс иедиле.)

Устаз:

— Мал деген сёз не соруугъа джууаб этеди? (*Не?*)

— Малчы десек а? (*Ким?*) Сёзню магъанасы кьалай тюрленди?

— Джангы сёз нени кючю бла кьуралды? (*-чы.*)

— *-чы* деген аффикс джангы сёз кьурайды. Быллай аффикслеге *сёз кьурачу аффикс* дейдиле.

Къалгъан сѣзлени да бу башындагъы юлгю бла айырадыла.

4. Бегитиу ишле: Алтмыш тѣртюнчю ишни классда, бешинчини юйде этедиле.

Джыйырма тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сѣз къураучу аффиксле.

Дерсни мураты: Аффикслени кючю бла джангы сѣзле къурау.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Сѣз къураучу аффикслени къайтарыу. Қъангада джазылгъан текстни, сѣз къураучу аффикслени белгилей, тетрадлагъа джазадыла. Юлгю: Сабанчылыкъда...

Текст

Сабанчы, сабанлыкъны, къарачайча, къарачайчыланы, къарачайлыладан, сабанчылыкъда, сабанлыкъны, сабанланы, къарылгъашчыкъланы, къозучукъланы.

3. -Лы, -лу, -ли, -лю аффикслени кючю бла джангы сѣзле къурау. 66-чы иш.

4. Оюн: Ким кѣб сѣз къураса да?

67-чи иш. Сабан — сабанчы. сабанчылыкъ, сабанлы, сабансыз...

5. Алтмыш сегизинчи ишни юйге берну.

Отузунчу дерс

Дерсни темасы: Аффиксле.

Дерсни мураты: Аффикслени бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Окъулгъанны къайтарыу. Аффикслени болушлугъу бла джангы сѣзле къурайдыла, ол сѣзле бла айтымла къурайдыла.

Юлгю: Бичен — биченли. Бизни совхозну къышылыкъларында гебенле кѣрюнедиле.

3. Текст бла ишлеу (70-чи иш). Джангы сёзле кыурагъан аффикслени тублерин сыза джазадыла.

4. Джетмиш биринчи ишни юйге беруу.

Отуз биринчи дерс

Дерсни темасы: Изложение джазыу.

Дерсни мураты: «Джигитлик» деген хапарчыккыны изложениесин джазыу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.

2. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сёзлени айыртыу.

ДЖИГИТЛИК

Хасан школдан келе тургъанлай бир юйню оджыгъындан кыалын тютюн чыгъа тургъанын кёрдю. Юйге чабыб кирди. Юйню ичи тютюнден толуб эди. Хасанны кёзлери ачыдыла. Ол, кёзлери ачыгъаннга кыарамай, юйню ичине кирди. Кийимлери джана тургъан бир джашчыккыны эшикге алыб чыккыды. Хасанны джигитлигине джамагъат уллу бюсюреу этди. Джашчыккыны анасы Хасанны кыаты кыучаккылады.

3. Хапарны соруула бла айыруу.

4. Хапарны кесеклеге юлешиу, хар кесегине соруу халда план салдыруу.

ПЛАН

1. Хасан, школдан келе, нени кёргенди?

2. Юйню ичи неден толуб эди?

3. Хасан джашчыккыны кыалай кыутхарды?

4. Анга ким бюсюреу этди?

5. Сабийчиккни анасы не этди?

6. План бла хапарны маджал окъугъан сохтагъа айтдыруу.

7. Джазыу иш.

8. Тетрадланы джайыу.

Отуз экинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзню кыурамы.

Дерсни мураты: Тамыр бла аффикслени кыайтарыу.

Дерсни барыуу

1. Джетмиш ючюнчю иште берилген сурат бла ишлеу

Соруула:

1. Суратха «Туугъан юдегиде» деб нек аталгъанды?
2. Аталары не этеди?
3. Аналары уа?
(Къызчыкъ бла джашчыкъгъа ат атайдыла.)
4. Азрет бла Мариям не этедиле?
5. Аланы къаллай оюнчакълары бардыла?
(Соруулагъа джууаб этедиле, къуралгъан хапарчыкъ-ны джазадыла, сёзлени тамырларыны тюблерин сызадыла.)
6. Джетмиш тёртюнчю ишни юйге беруу.

Отуз ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сёз къураучу аффиксле.

Дерсни мураты: Аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къурау.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Окъулгъанны къайтаруу.
Сёзлени къурамларын айыруу. Берилген текстде та-мыр бла аффикслени сызчыкъ бла айыра джазыу.

Текст

Джаз, джазыучу, джазгъан, джазама, джазыб, джаза; бар, барыучу, барыу, барады, баргъанды, барыучуду.

3. Аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къурау. 75-чи ишни этиу:

Таш — ташсыз джер. Мал — ... таула. Акъыл — ... адам...

4. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу.

Юлгю: Ташсыз джер. — Ташсыз джерде битим иги болады.

Маллы таула. —
Акъыллы адам. —
Кючлю ёгюз. —

5. Джетмиш алтынчы ишни юйге беруу.

Отуз тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Бёлюм.

Дерсни мураты: Бёлюмден алгъан билимлерин кеңгертиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.
2. Сёзлюк диктант: *Космос, космонавт, кзаптал, шаптал, чыпчыкъ, чапракъ, топракъ, ракета, сангырау, кзонгурау, зынгырдауукъ, кзалтырауукъ, дауурбаз.*
3. Ачыкъ тауушланы кхайтарыу:
  - а) Къаллай тауушлагъа айтадыла ачыкъла деб?
  - б) Ала къалай айтыладыла? Сёзде ненча бёлюм болады?
4. Сёзлени окъуу (77-чи иш), аланы кхайсы бёлюмледен кьуралгъанларын айтдыруу.
5. Джетмиш сегизинчи ишни классда этдириу. Сёзлени бёлюмлеге сызчыкъ бла бёле джазадыла.
6. Джетмиш тогъузунчу ишни юйге бериу.

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Бёлюм.

Дерсни мураты: Бёлюмден алгъан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.
2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу. Берилген сёздеде точкаланы орунларына ачыкъ харифлени сала, сёзде кьураб джазадыла.
Ю л г ю: Б . . . л — бал, бил, бел, бол.

Текст

Б . . . л, с . . . б . . . н, ч . . . б . . . б, б . . . л . . . б,
т . . . р . . . з . . . , т . . . р, с . . . л, с . . . л, т . . . р, к . . . л,
к . . . р.

Соруула:

Сёзде ненча бёлюм болады?

Сёзлени кьатылыкълары, джумушакълыкълары кьайсы тауушлагъа кёре болады?

3. Сексен биринчи ишни классда, сексен экинчини юйде этедиле.

Отуз алтынчы дерс

Дерсни темасы: Басым.

Дерсни мураты: Басымны ангьлататы, аны кючю бла джангы сёзле кьурау.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Окьулгъанны кьайтарыу. Тюбюнде берилген текстде ачыкъланы тюблерин сызадыла, хар сёзде ненча бёлюм болгъанын айтадыла. Текст кьангада джазылыб, хазыр болуб турады.

Текст

Сен кирсенг бизни юйге, меннге бир кьууанч келеди. Бетлеринги ачханлай а, ариу нюрюнг тёгюледи.

Устаз:

— Сакъла деген сёзде ненча бёлюм барды?

— Къалай билдинг? (Эки ачыкъ тауушу барды.)

— Биринчи бёлюмю кьайсыды? Экинчи уа?

— Бу сёзде ала бирча айтыламыдыла?

— Кьайсы бёлюм кючлюрек айтылады?

— Кесме деген сёзде ненча бёлюм барды? Кьайсы бёлюм кючлюрек айтылады? (Биринчи.) Алай бла дерсибизни темасы неди? Басым деб неге айтадыла? (§ 12 берилген джорукъну окьуйдула.)

4. Басымны кючю бла джангы сёзле кьурау, ол сёзле бла да айтымла кьураб джазыу.

Алма — алма. Хасан, алма алма.

Бёлме — бёлме.

Джарма — жарма.

Сексен тёртюнчю ишни юйге берну.

Отуз джетинчи дерс

Дерсни темасы: Басым.

Дерсни мураты: Басымдан алгъан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Окъулгъанны къайтарыу. Къангада джазылгъан текстни тетрадлагъа джазадыла, басым белгилени саладыла.

Текст

Гокка хансчады дейдиле джашау.
Джашау кюнде саргъалыб къатмаз,
Эркинлик бизге туугъандан башлаб,
Кюнча тиеди, ёмюрде батмаз.

(Хубийланы О.)

3. Берилген сёзледен айтымла къураб джазыу, басым тюшген бёлюмлеге басым белгиле саладыла.

Сёзле 86-чы иште бериледиле.

4. Сексен джетинчи ишни юйге бериу.

Отуз сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Экиленнген тунакы тауушлары болгъан сёзле.

Дерсни мураты: Экиленнген тунакы тауушлары болгъан сёзлени ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Окъулгъанны къайтарыу. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу.

Сёзтутушла

Джауумда малла. — Джауумда малла аджашдыла.
Итлени юргенлери. —

Бёрюлени улугъанлары. —

Къойчуланы тууайлагъанлары. —

Шоккланы атылган тауушлары. —

(Басым тюшген бѐлюмлени башларына басым белгиле саладыла.)

3. Джангы дерс: Экиленген тунакы тауушлары болган сѐзле. 90-чы ишни окъуу, ал эки айтымны кѐнгда джазыу.

Мусса совхозда ишлейди. Ол коммунистди.

Устаз:

— Мусса деген сѐзде ненча бѐлюм барды?

— Биринчи бѐлюм кѐайсыды?

— Экинчи уа? Биринчи бѐлюм кѐайсы таууш бла бошалады? Экинчи бѐлюм кѐайсы таууш бла башланады?

— Алай бла, с таууш кѐалай айтылады? (Эки кере.)

— Экиленген с таууш кѐаллай тауушланы орталарында келеди? (Ачыкъланы).

Бу юлгю бла экиленген тунакысы болган сѐзлени тинтедиле, § 13 берилген джорукъну окъуйдула.

4. Бегитиу ишле: Тохсан биринчи бла тохсан ючюнчю ишлени классда, тохсан тѐртюнчюню юйде этедиле.

Отуз тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алган билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны ишге хазырлау.

2. Диктант джазыу.

Текст

МУССА

Бюгюн бек исси болду. Быллай исси кюн болса, Мусса дуппур башына чыгъады. Алайгъа хар заманда ариу аяз ургъанлай турады. Ма бюгюн да биягъы Мусса чыкъды дуппурну тѐппесине. Ол алайда олтурду. Уллу дуппурну тѐппесинден тѐгерегине кѐарады. Анга мийик тауланы джити тѐппелери кѐкге джетиб тургъанча кѐрюндю.

3. Грамматика иши: Экиленген тунакы тауушу болгъан сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюрге тыйыншылысыча бёле, тюбюнде айырыб джазадыла.

Къыркъынчы дерс

Дерсни темасы: Сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрю.

Дерсни мураты: *у* (къысха), *й*, *ь*, *ъ* болгъан сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюу джорукъла бла шагърей этиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

а) Халатла бла ишлеу — 20 мин.

б) Диктантланы джазылгъан болумларын айтыу:
«5» — ... «4» — ... . «3» — ... «2» — ... .

2. Сохталаны асламысы джиберген халатла бла ишлеу.

3. Хар сохтаны энчи халаты бла ишлеу. Бу кёзюуде халат джибермеген сохталагъа энчи иш бериледи.

4. Джангы дерс. *у* (къысха), *й*, *ь*, *ъ* болгъан сёзлени бёлюмлеге бёлюб, къалай кёчюрюрге боллугъун сынадыла.

Сёзле: тайла, хауа, пальто, адъютант, таула, сейир, ишлейик (сёзле къангада джазыладыла).

Устаз:

— *Тайла, таула* деген сёзледе ненча бёлюм барды:

— *Тай, тау* деген бёлюмледе *й* бла *у* (къысха) къайсы тауушладан сора келедиле?

— *Таула, тайла, сайла* дегенча сёзлени тизгинден тизгинге къалай кёчюрюрге боллукъду? (Сохтала къыйналсала, устаз болушады.)

— *Хауа, сейир* деген сёзледе ненчашар бёлюм барды?

— *Къысха у* бла *й* бёлюмню къалайында келедиле? Бу тауушла (харифле) бёлюмню аллында келселе, къалай кёчюрюрге боллукъду? (Устазны болушлугъу бла джорукъну айтадыла.)

— *Пальто, культура, адъютант* деген сёзледе *ь*, *ъ* сёзлени къалайларында, къайсы тауушладан сора келедиле?

Алай бла § 14 берилген джорукъну окъуйдула.

Бегитиу ишле. Тохсан алтынчы бла джетинчи ишлени классда, тохсан тогъузунчуну юде этедиле.

Къыркъ биринчи дерс

Дерсни темасы: Бѣлюм, басым.

Дерсни мураты: Бѣлюмден, басымдан алгъан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу. Сохталаны бири къалай толтургъанын окъуйду.

2. Сѣзлюк диктант. *Алма, akka, аппа, дуппур, джоппу, исси, мийик, кийик, мюйюз, кюйюз, сууукъ, къууукъ, таууш, дауур, джауур, кийиз.*

3. 100-чю иште берилген назмучукъну окъуу. Айырылыб басмаланган сѣзлени бѣлюмлеге бѣле, къангада джазыу, тизгинден тизгинге къалай кѣчюрюрге боллугъун айтыу.

Юлгю. *Джаным — джа-ным, ана—а-на* (кѣчюрюрге болмайды)...

4. Айырыу диктант. 101-чи ишни устаз окъуйду, сохтала кѣчюрюрге болмагъан сѣзлени айырыб джазадыла.

5. «Джай терек бачхада» деген суратны, тубюнде берилген сѣзлени къоша, устазны болушлугъу бла окъуйдула. Аууздан къуралгъан хапарчыкъны айтадыла, къуралгъан хапарчыкъдан эки-юч айтымны тетрадлагъа джазадыла.

Сохтала бирем-бирем къангада бирер айтымны джазадыла, хар сѣзню башында басым белгилени саладыла.

6. Джюз экинчи ишни юйге бериу.

Къыркъ экинчи дерс

Дерсни темасы: Магъанасы джууукъ сѣзле.

Дерсни мураты: Магъанасы джууукъ сѣзлени анылатыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Жангы дерс: магъанасы джууукъ сѣзле.

3. Текст бла ишлеу (104-чю иш), текстни окъуу, айырылыб басмаланган сѣзлени къангада джазыу:

тартынчакъ — уялчакъ, самаркъау — хыликке, чырайлы — келбетли.

Устаз:

— Бу сёзлени магъаналары бир-бири бла къалайдыла?

— Айтылыулары бла джазылыулары бирчамыды?

— Быллай сёзлени сёлешген, джазгъан кёзюуде нек джюрютебиз? (Сохтала айталмасала, устаз быллай текстчик береди: Солтан тартынчакъ джашды. Аны тартынчакъ болгъанын мен билмей эдим. Тартынчакъ бир-бирде айтыр сёзюн айталмай къалады.)

Устазны болушлугъу бла, сохтала, тилде бир сёз къайтарылыб талай кере айтылса, ушагъыусуз болгъанын айырадыла, ол себебден ала магъанасы джууукъ сёзле бла алмашадыла деген оюмгъа келедиле.

4. Джюз бешинчи бла джетинчи ишлени классда этедиле.

5. Джюз алтынчыны юйде этедиле.

Къыркъ ююнчю дерс

Дерсни темасы: Магъанасы къаршчы сёзле.

Дерсни мураты: магъанасы бир-бирине къаршчы сёзлени ангылату, тилде нек джюрютютгенлерин айыртыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Берилген сёзлеге магъанасы джууукъ сёзле джаздыруу, ала бла айтымла къураб джазыу.

Чомарт — ..., басымлы — ..., кюлюрге — ..., ояргъа — ..., ашыгъыш — ... .

Юлгю. Чомарт — хатерли. — Хасан чомарт адамды. Аны хатерлилиги кёб адамгъа джарайды.

3. Джангы дерс: магъанасы къаршчы сёзле.

4. 109-чу ишни текстин окъуу, магъанасы бир-бирине къаршчы сёзлени табуу, аланы къангада джазыу.

Батыр — къоркъакъ, мийик — алаша, ауурду — дженгилди, татлыды — ачыды.

5. Джюз онунчу бла онбиринчини классда этедиле.

6. Джюз онекинчини юйге беруу.

Къыркъ тёртючю дерс

Дерсни темасы: Сочинение «Эсгертме».

Дерсни мураты: Суратха къараб сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Суратха къараб ушакъ этиу (сурат 50-чи бетде бериледи, неда башха сурат бла хайырланьргъа боллукъду).

Соруула:

1. Суратда кимге салыннган эсгертмени кёресиз?

2. В. И. Ленинни юсюнден къаллай назмула, хапарла окъугъансыз? (Билген назмуларын, хапарларын айтадыла.)

3. В. И. Ленинни эсгертмесине кимле келгендиле? Ала не этедиле?

4. Пионерле нек келгендиле?

5. Ала кеслерини къаллай сезимлерин танытадыла?

6. Сочинение джазаргъа план салыу.

ЭСГЕРТМЕ

П Л А Н

1. Совет адамла В. И. Ленинге эсгертме салгъандыла.

2. Пионерле эсгертмеге келдиле.

3. Эсгертмени къатында пионерлени джыйылыуу болду.

4. Ала эсгертмеге гокка хансла саладыла.

Ким къалай джазарыгъыны юсюнден хапар айтыу.

Джазыу иш (планнга кёре, хапарчыкъ къураб джазадыла).

Тетрадланы джыйыу.

5. Юйге иш: 44-чю бетде «Хоккей» деген суратха къараб, аууздан айтыргъа хапарчыкъ джарашдырыб келирге.

Къыркъ бешинчи дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклеринден хапар берюу.

Дерсни мураты: *Ким? не? къаллай? неллай? не этеди?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлени къайтарыу, тилни кесеклеринден хапар берну.

Дерсни барыуу

1. 44-чю бетдеги «Хоккей» деген суратха къараб, аууздан къуралгъан хапарны айтдыруу. Сочинениеледе джиберилген халатла бла ишлеу — 20 мин.

2. Тилни кесеклеринден хапар берну.

3. *Ким? не? къаллай? неллай? не этеди?* деген соруулагъа джууаб берген сёзлени къайтарыу. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу. (Къангада башындагъы соруулагъа джууаб этген сёзле къатыш халда бериледи).

*Ким?
Къаллай? неллай?
Не этеди?
Не этди?
Не этерикди?*

Сорууланы окъуйдула, алагъа джууаб берген сёзлени аууздан айтадыла, башында берилген сёзлени, соруулагъа джууаб этгенлерине юлеше, джазадыла.

4. Таблица бла ишлеу. Анда джазылгъан текст:

Тилни кесеклери

Терен къар джауду. Сууукъ кюнле келдиле. Сабийле школгъа барадыла. Къанатлыла джылы джерлеге учандыла.

Текстни окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле.

1. Нени окъудукъ? (Хапарчыкъны.)

2. Хапарчыкъда нени юсюнден айтылады? (Къышны.)

3. Ненча айтымдан къуралгъанды хапарчыкъ?

4. Текстде джазылгъан сёзле ненча тюрлю бояу бла джазылгъандыла? (*Ким? не?* деген соруулагъа джууаб этген сёзле (ат) къара туш бла, затланы ышанларын кёргюзген сёзле (этим) кёк туш бла джазыладыла. Юч къаууму юч тюрлю туш бла джазыладыла. Экинчи классда сохтала тилни кесеклеринден: атдан, сыфатдан, этимден — хапарлы боладыла. Ол терминле бла шагърей боладыла.

— Юч тюрлю туш бла джазылгъандыла.

— Къара туш бла джазылгъан сёзле не соруулагъа джууаб этедиле? Нени кёргюзедиле?

— *Ким? не?* деген соруулагъа джууаб этедиле, затланы атларын кѣргюзедиле.

Бу юлгю бла къалгъан эки къауум сѣзню да айыра, бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Алай бла, сѣзле магъаналарына, соруулагъа джууаб этгенлерине кѣре нелеге юлешинедиле?

— Къауумлагъа.

— Ол къауумлагъа не дейдиле? Дерсибизни темасы не эди?

— Тилни кесеклери.

Алай бла, тилни кесеклери деб неге айтадыла? (51-чи бетде. § 18 берилген джорукъну окъуйдула.)

5. Джюз оналтынчы ишни классда этедиле.

6. Джюз онбешинчини — юйде.

Къыркъ алтынчы дерс

Дерсни темасы: Атны магъанасы.

Дерсни мураты: Затланы атларын кѣргюзген сѣзлени къайтарыу, ат деген термин бла шагърей этиу.

Дерсе окъуу керекле: Къангада джазылыб, хазыр болгъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. Затланы атларын кѣргюзген сѣзлени къайтарыу (117-чи иш.)

2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу:

Текст

Атны магъанасы

(Атла башха тюрю мел бла джазыладыла)

Пионерле сахарны кенг орамлары бла барадыла. Орамлада автобусла, башха машинала джорюйдюле. Машинала агъач, таш, цемент ташыйдыла. Шахарда джангы заводла, фабрикле, юйле ишленедиле.

Мени атам да, къарнашым да, эгечим да заводда ишлейдиле.

3. Текстни окъуйдула, бояулу мел бла джазылгъан сѣзлеге эс не, бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Бояулу мел бла джазылгъан сѣзле нени кѣргюзедиле?

— Ала не соруулагъа джууаб этедиле? Ким? деген

соруугъа къайсы сёзле джууаб этедиле? Не? деген соруугъа уа?

— Дерсни темасы не эди? Алай бла, ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла? Не соруулагъа джууаб этеди ол?

4. § 19 берилген джорукъну окъуйдула.

5. Джюз онсегизинчи бла онтогузунчуну классда, джюз джыйырманчыны юйде этедиле.

Къыркъ джетинчи дерс

Дерсни темасы: Энчи эмда тукъум атла.

Дерсни мураты: Уллу хариф бла джазылгъан сёзлени къайтарыу, энчи эмда тукъум атладан хапар берну.

Дерсде окъуу керекле: Таблица, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. Устаз айланыб, юйге берилген ишни ким къалай толтургъанына къарайды. Маджал этилген ишлени юлгюге салады.

2. Таблица бла ишлеу:

Уллу харифлени джюрютюу. (Аллай сёзле кызыл туш бла джазыладыла.)

Аубекир бла Азрет Ленинград шахарда окъуйдула. Ала Ленин атлы орамда джашайдыла. Ленинград Нева сууну джагъасында орналгъанды.

Окъуйдула, сёзлени уллу хариф бла нек джазылыб башлагъанларын айтадыла, ала тилни къайсы кесегинден болгъанларын эсге тюшюредиле.

3. Китаб бла ишлеу. 121-чи иште берилген айтымланы окъуйдула, бир къауум атны уллу хариф бла джазылгъанын айырадыла. Андан сора устаз соруула салады:

1) Бююнню дерсни темасы къалай эди?

2) Энчи атла деб къаллай атлагъа айтадыла?

3) Энчи атла къаллай хариф бла джазылыб башланадыла?

§ 20 берилген джорукъну окъуйдула.

4. Джюз джыйырма ючюнчю ишни классда толтуруу. Берилген текстни ичлеринден бир къат окъуйдула, орта

окъугъан сохта къалай джазарыгъын айтады. Андан сора ишни толтурадыла.

5. Джюз джыйырма ючюнчю ишни юйге бериу.

Къыркъ сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Атны саны.

Дерсни мураты: Атны санындан хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: Бир неда талай затны кӛргюзген суратла, къангада джазылгъан текст.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сӛзлюк диктант: Москва, Ленинград, Ульяновск, Совет Союз, Черкесск, Қарачаевск, Қъобан, Ставрополь.

3. Джангы дерс: Атны саны.

4. Бир неда талай затны кӛргюзген суратла бла ишлеу.

Соруула:

а) Суратда нелени кересиз? Алмала, кертмеле. (Соруула суратда кӛргюзтюлген затлагъа кӛре боладыла.)

б) Сол джайында ненча алма барды? Онг джайында уа?

в) Алма десенг а, ненча затны кӛргюзеди? Алмала, кертмеле десенг а? Алай бла, затны ненча саны болады? Бирлик сан ненча затны кӛргюзеди? Кӛблюк сан а?

5. Таблицада неда къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Атны саны

(Атны кӛблюк саннга салгъан аффиксле кызыл туш бла неда бояулу мел бла джазыладыла.)

Бирлик сан

Кӛблюк сан

Алма
мал
кертме
терек

алма-ла
мал-ла
кертме-ле
терек-ле

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Атланы кеблук саннга салыр ючюн, къаллай аффиксле джюрютюледиле? -ла аффикс къаллай атлагъа джалгъанады? (Былайда сёзлени къаты эмда джумушакъ айтылыуларын эсге салады.)

-ле аффикс а къаллай атла бла келеди?

6. Джюз джыйырма алтынчы ишни классда этедиле.

7. Юйге 127-чи иш бериледи.

Къыркъ тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Атланы юсюнден окъулгъанны бегитиу.

Дерсни мураты: «Сабийлени къыш оюнлары» деген темагъа, суратха къараб, сочинение джазыу.

Дерсде окъуу керекле: «Сабийлени къыш оюнлары» деген сурат, китабла бла тетрабла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Устаз окъугъан атланы кеблук саннга сала джазадыла:

Юй — юйле, къол, къуш, къозу, кеме, сахар, джол, эл.

3. «Сабийлени къыш оюнлары» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыу. Суратха къараб, ушакъ этиу:

— Суратда джылны не заманы кёргюзтюледи? Къайдан билдигиз?

— Къыш айланы атларын айтчыгъыз. Билмеселе, устаз болушады.

— Суратда кимни кёресиз? Нени кёресиз? Сабийле къайры баргъандыла? Алагъа атла атайыкъ: Аслан, Асхат, Коля, Сафият, Соня. Итге Добарчыкъ дейик, учаргъа хазырлана тургъанлагъа да Фатима бла Зоя дейик.

— Аслан не этеди? (Лыжала бла тикни ёрге таяныб барады.)

— Асхат бла Коля не этедиле? (Къардан гинджи этедиле.)

— Сафият бла Соня уа? (Сафият бла Соня чана бла учуб барадыла. Аланы ызларындан да Добарчыкъ мылыгын атханды.)

— Фатима бла Зоя не эте турадыла? (Учаргъа хазырлана турадыла.)

4. Сочинениени планын салыу.

САБИЙЛЕНИ ҚЫШ ОҮНЛАРЫ

ПЛАН

- 1) Қыш келди, джер да акъ кийимин кийди.
- 2) Сабийле ол кюнню ашыгъыб сакълай эдиле.
- 3) Ала чанала бла, лыжала бла учаргъа кетдиле.
- 4) Арыб, юйлерине къайтдыла.

5. Берилген план бла къалай джазартыгъын маджал окъугъан сохтагъа айтдыруу.

6. Джазыу иш. (Бошайлмасала, бошаб келирге юйге бериледи.)

Эллинчи дерс

Дерсни темасы: Қайтаруу.

Дерсни мураты: Атланы юсюнден окъулгъанны бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу, тетрадлары джыйыу.
  2. Сөзлюк диктант: Пионер, сабий, сабийле, коммунист, коммунистле, урунуу, джигер.
  3. Текст бла ишлеу (129-чу иш.)
    - а) «Ата джуртубуз» деген назмучукъну окъуу.
    - б) Текстде атланы табыб айтдыруу, аланы табыр бла аффикслерин айыруу.
    - в) Назмучукъдан атланы тюбюнде берилген югюдеча джазыу.
- Ата джурт-убуз, Ленин-ни, кърал-ы, дуния-ны...
4. Класда 130-чу ишни толтурадыла.
  5. Юйге 132-чи иш бериледи.

Элли биринчи дерс

Дерсни темасы: Изложение («Суу анасы»).

Дерсни мураты: Хазыр план бла изложение: джазартыгъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.
2. Чотчаланы Магометни «Шонай бла Данай» деген повестини юсюнден ушакъ этиу.
3. Хапар юзюкню биринчи кере окъуу (устаз окъуйду).

СУУ АНАСЫ

Къазауат башланды деген кюн Шонай бла Данай элни огъары джанында айланмада «суу анасын» излоб кюреше эдиле.

Мазаллы ташны къатында кемеуолге экиси эки джанындан секириб, тьюбне чёгюб, чокъуракъ сууда кёзлерин ачыб къарай эдиле. Сабийлени сермеучю «суу анасын» бир да кёрмей эдиле. Эринлери, бурунлары мор болуб, юйлерине къайтханларында, къазауат башланганды деген сёзле чалышдыла къулакъларына. Ол затха асыры эс бёллюк болмаз эдиле, адамланы къайгъылы бетлерин кёрмеселе. Дагъыда терен сезалмадыла. Бу хапарла да «алмасты» бла «суу анасыны» сырларыча болурла деб къойдула. Алай а экинчи кюнюнде Шонай бла Данайны аталарына повесткала келдиле. Джашчыкъла симсиредиле. Алгъынча уялмай, кёллери такъыр бола, аталарын къучакъладыла.

4. Айырмагъан сёзлерин ангылатуу, экинчи къат окъуу, къангада джазылыб, хазыр болуб тургъан план бла къалай джазарын маджал окъугъан сохтагъа айтдыруу, андан сора изложение джазыу.

Элли экинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфат.

Дерсни мураты: Къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени эсге салуу, сыфат деген термин бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: таблица, къангада джазылгъан текст, карточкала.

Дерсни барыуу

1. Окъулгъанны къайтарыу. Къангадагъы текст бла ишлеу.

Текст

Мени джуртум — мийик сыртла, кыяла,
Джашил чебет, шоркыа суула, тенгизле,
Таула, элле, дангыл тюзде шахарла...
Сюймеклигим кыалай уллуду сизге.

Назмучукъну окъуйдула, аллы бла атланы, ызы бла кыаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзлени айтадыла.

2. Таблица бла ишлеу. Анда джазылгъан текст:

Джангы джыл келди. Уллу, гитче сабийле анга хазырланадыла. Школгъа субай нызычыкъны келтирдиле. Аны ариу оюнчакъла бла джасадыла. Омакъ нызычыкъ кёк, кызыл, джашил лампочкаланы джарыкъларында джашнай эди.

(Кыаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзле кызыл туш бла джазыладыла.)

Текстни окъуйдула, тетрадлагъа таблицаладан кёчюрюб джазадыла. Бу соруулагъа джууаб этдиле:

— Кыаллай джыл келди? Кыаллай сабийле хазырланадыла анга?

— Кыаллай нызычыкъны келтирдиле? Аны кыаллай оюнчакъла бла джасадыла? Ол кыаллай лампочкаланы джарыкъларында джашнай эди? Джангы, уллу, гитче, субай, ариу, омакъ, кёк, кызыл, джашил деген сёзле не соруулагъа джууаб этдиле? Кыайсы сёзле бла байланыб келедиле? Ала тилни кыайсы кесегидиле? Дерсибизни темасы неди? Алай бла, сыфат деб тилни кыайсы кесегине айтылады? (§ 23 берилген джорукъну окъуйдула.)

3. Карточкала бла ишлеу. Карточкалада берилген атлагъа кыошалгъан сыфатларын кыошуб айтадыла.

4. Классда 134-чю ишни толтуруу.

5. Юйге 135-чи иш бериледи.

Элли ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сыфат.

Дерсни мураты: Сыфатны магъанасын бегитиу, атлагъа сыфатла кыошуб айтыу, аланы джазыу.

Дерсде окъуу керекле: Кыангада джазылыб, хазыр болгъан текст.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Сёзлюк диктант: гитче, уллу, джашил, мийик, ёх-тем, чууакъ, сейир, кёк, джангы, эски, джумушакъ.
3. Къангадагъы текст бла ишлеу.

Текст

Точкаланы орнуна сыфатла неда атла къоша айтыр-гъа. ... кыш, бузлауукъ..., ...аяз, сыйдам..., ... кюн, терен..., тайгъакъ... .

Къуралгъан сёзтутушла бла «Кыш» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыу (устазны болушлугъу бла.)

КЪЫШ

Сууукъ кыш келди. Бузлауукъ джоллада машинала акъырын барадыла. ...

4. Сохтала айтымла къурайдыла, иги къуралгъан айтымланы джазадыла (136-чы ишни толтурадыла.)
5. Юйге 137-чи иш бериледи.

Элли тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сыфатны юсюнден окъулгъан-ны къайтарыу.

Дерсни мураты: Сыфатла бла хайырлана, берилген темагъа хапарчыкъ къурагъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Шахарны сураты («Шахарда», 61 бет).

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Берилген текстде сыфатланы табыб, аланы тюб-лерин сыза джазыу (140-чи ишни этиу).
- 3.) «Шахарда» деген сурат бла ишлеу: (Суратха къараб, соруулагъа джууаб этедиле.)
  - Суратда нени кёресиз? Шахарда къаллай юйле бардыла?
  - Къаллай орамланы кёресиз? Орамлада къаллай автобусла джюрюйдюле? Джол айырылгъан джерде кимлени кёресиз? Аланы ичинде къаллай сабийле сюе-ледиле?

4. «Шахарда» деген темагъа хапарчыкъ джазыу. (Башында берилген соруула бла хайырланадыла).

5. Айырыу диктантчыкъ джазыу. Устаз окъугъан айтымладан сохтала атла бла аланы ачыкълаб келген сыфатланы джазадыла. (Текст: 141-чи иш).

6. Юйге 142-чи иш бериледи.

Элли бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфатны айтымда къуллугъу.

Дерсни мураты: Сыфатны ат бла келиб, аны ачыкълаб келгенин ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Устаз айтхан атлагъа сыфатла табыб айтыу: Алма, терек, бутакъ, кертме, балий, эрик, шаптал, дугъум.

3. Къуралгъан сѣзтутушла бла айтымла джарашдыруу.

Юлгю: Къышхы алма. — Бизни бачхада къышхы алмала битедиле.

4. Берилген сыфатлагъа атла къоша айтыу, джазыу.

Къашха ..., тору ..., мыйыкълы ..., гыдай ..., ала-мат ..., къолан ..., уллу ..., акъыллы ..., сакъал-лы .....

5. Къуралгъан сѣзтутушла бла айтымла джарашдыруу, таб къуралгъан айтымланы тетрадлагъа джаздыруу.

6. Аууздан 146 ишни толтуруу. Текстни окъуйдула, сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб окъуйдула: мийик сыртла, джашил чегет, шоркъа суула, дангыл тюзле.

7. Айтымланы окъуйдула, сыфатланы тюблерин сыза, джазадыла. (144 иш.)

8. Юйге 145-чи иш бериледи. Берирни аллында ишни окъуйдула, точкаланы орнуна керекли сыфатланы сала окъуйдула. Хар ким кесини кѣлюне келгенча этеди юйде.

Элли алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау иш. Соруулагъа джууабла джазыу.

Дерсни мураты: Сыфатла бла хайырлана билгенлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. Айланыб, кимни кылай этгенлерине кырайды.

2. Сыфатны юсюнден окъулгъанны эсге салыу.

3. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден сыфатла бла ала айгъакълаб келген атланы джазадыла (147 иш).

Джашил джаз, джылы джел, кёк кырыдышчыкъда, акъ кёгюрчюн, чий дарий.

4. Соруулагъа джууаб джазыу.

КЪЫШХЫ ЧЕГЕТДЕ

а) Джер кыаллай кийим кийди?

б) Терекле кыаллай бёркле кыабладыла?

в) Кыаллай джаныуарчыкъла ойнайдыла тереклени бутакларында?

г) Сабийле чегетде кыаллай кыоянчыкъны тутдула?

д) Аны кыаллай кыуйрукъчугъу бар эди?

Сорууланы окъуйдула, ким кыаллай джууаб джазырын бир-эки сохта айтадыла. Устаз айтымны биринчи сёзю кыайсы хариф бла джазылыб башланганын, аны аягъында точканы салыннганын, точкадан сора уллу хариф бла джазылыб башланганын эслерине салады. Андан сора соруулагъа толу джууабла джазадыла.

Элли джетинчи дерс

Дерсни темасы: Этимден хапар беруу.

Дерсни мураты: Не этеди? не этгенди? не этерикди? деген соруулагъа джууаб болгъан сёзлени кыайтарыу, этим деген терминден хапар беруу.

Дерсде окъуу керекле: суратла (§ 25).

Дерсни барыуу

1. Не этеди? не этгенди? не этерикди? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени кыайтарыу:

Сурат бла ишлеу (64-чю бетде). Сохтала китабларын ачадыла, суратлада сабийлени не эте тургъан-

ларына эс иедиле, алагъа атла бередиле, бу соруулагъа джууабла къайтарадыла:

— Хасан не этеди? (Хасан китаб окъуйду.)

— Окъурну аллында ол не этгенди? (Ол шиндикге олтургъанды, китабны джабарыкъды, аны столгъа саллыкъды, ёрге турлукъду, эшикге чыгъарыкъды, бир кесек солурукъду.)

Алай бла, Хасан *не этеди?* Окъуйду, *не этгенди?* Олтургъанды, алгъанды, ачханды. *Не этерикди?* Джабарыкъды, саллыкъды, турлукъду, солурукъду.

Бу юлгю бла къалгъан эки суратчыкъны да айырадыла.

Σ «Болушадыла» деген сурат бла ишлеу. (65-чи бет.)

Сохтала суратха къарайдыла, анда кимлени, нелени кёргенлерин айтадыла, тюбюндеги соруулагъа джууаб этедиле:

— Джашчыкъ бла къызчыкъны аналары къайры кетгенди?

— Джашчыкъ не этеди? Къызчыкъ а? Ала кимге болушадыла?

• — Аналары, аталары къайдан келликдиле? Ала кимге бюсюреу этерикдиле?

Устаз: Къызчыкъгъа Фатима атайыкъ, джашчыкъгъа — Руслан.

Андан сора устаз къангада джазады:

Не этеди?

Не этгенди?

Не этерикди?

Устаз:

Фатима не этеди? (Болушады, салады, джыяды... Устаз бу этимлени *не этеди?* деген сорууну туурасына джазады.)

Устаз:

— Фатима бусагъатха дери уа не этгенди? (Кийингенди, бет-къол джуугъанды, хотасын салгъанды. Устаз бу этимлени *не этгенди?* деген сорууну туурасына джазады.)

Устаз:

— Фатима не этерикди? (Олтурлукъду, шхууур ашарыкъды, сауутланы джыярыкъды, аланы джууа-

рыкъды. Бу къауум этимни *не этерикди?* деген сорууну туурасына джазады.) Русланны юсюнден да башындагыча этедиле.

Устаз:

- Дерсибизни темасы не эди?
  - Этим деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
- Китабны 66-чы бетинде джорукъну окъуйдула.
3. Класда 150-чи ишни этедиле.
  4. Юйде 151-чи ишни этедиле.

Элли сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Этимни магъанасын бегитиу.

Дерсни мураты: Суратха къараб хапар къурау, этимлени тилде магъаналарын ангылатуу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. «Шохла» деген сурат бла ишлеу. (153-чю иш.)

— Суратда кимни кѳресиз? Ол не этиб турады? Анга Муратчыкъ деб атайыкъ. Муратчыкъ неге къараб турады? Къоянчыкъ не этеди? Былагъа шохла деб айтыргъа боллукъмуду? Къоянчыкъ нени суйюб ашайды? Устазны болушлугъу бла соруулагъа джууабла джазадыла, этимлени тюблерин сызадыла.

3. Сурат бла ишлеу. (154 иш.)

Сохтала суратха къарайдыла, сабийлени не этгенлерине эс иедиле. Устазны сорууларына джууаб этедиле.

Соруула:

— Суратда джылны къайсы чагъын кѳресиз? Аны къайдан билдигиз? Сабийле къайры баргъандыла? (Атла атайдыла: Фая, Асият, Исса). Фая не этеди? Не этерикди?

— Асият не этгенди, не этеди? Исса уа не этеди, не этгенди? не этерикди? Итчик не этеди? Къуралгъан айтымлада этимлени айырадыла, алагъа соруула саладыла.

4. «Джай чегетде» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыу.

ДЖАЙ ЧЕГЕТДЕ

Элден узакъ болмай, уллу чегет барды. Чегет талада наныкъла, джилекле бишгендиле.

Бир кюн Фая, Асият, Исса наныкъ джыяргъа чегетге бардыла. Аланы биргелерине итчик да баргъан эди. Сабийле наныкълы талагъа келдиле. Фая бла Асият наныкъ джыядыла. Исса уа къадалыб джыйгъан наныкъларын ашайды.

5. Юйге 155-чи иш бериледи.

Элли тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Изложение (Костя Кравчук).

Дерсни мураты: Устаз берген планнга кёре, хапарчыкъны изложениесин джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

(Дерс башлангынчы, къангада изложениени планы джазыдыб, джабылыб турады.)

КОСТЯ КРАВЧУК

ПЛАН

- 1) Бу иш къачан болгъанды?
- 2) Бизни аскерибиз бир кёзюуге дери артха туракълай, къайсы шахардан кетди?
- 3) Эки джаралы солдат не этерге керек эдиле?
- 4) Ала кимге тубедиле?
- 5) Джаралы солдатла Костядан не тиледиле?
- 6) Пионер Костя кесини борчун къалай толтурду?
- 7) Совет Аскер къайтханында, ол байракъланы кимге берди?
- 8) Костя Къзыл Байракъны орденин не ючюн алды?

Хапарны окъуу, айырмагъан сёзлерин ангылатуу.

Хапарны экинчи къат окъуу.

(Устаз къангадагъы планны ачады, сохтала аны ичлеринден окъуйдула.)

Планнга кёре, окъулгъан текстни хапарын иги окъугъан сохтагъа айтдыруу.

«Сен пионермисе?» — деб соргъанларында: — «Пионерме», — деди Костя. — «Сора ма бу байракъны

асыра». Изложениени бу кесеги кьангагъа джазылады/
Хапарчыкьны ючюнчю кере устаз окъуйду. Андан
сора сохтала джазыу ишге кёчедиле.

Алтмышынчы дерс

Дерсни темасы: Этимни заманлары.

Дерсни мураты: Этимни заманларындан хапар берю, не этеди? не этгенди? не этерикди? деген соруулагъа джууаб берген этимлени ангылатуу.

Дерсни барыуу

1. Изложениелени халатлары бла ишлеу. Иги джазылгъан изложениеледен юлгю халда бир-эки изложениени окъуу. Айтым кьурау джорукьгъа джиберилген халатла бла ишлеу. Терс кьуралгъан айтымланы окъуйду, халатларын табыб, тюзетиб джазадыла. Андан сора орфографиядан джиберилген халатла бла ишлейдиле. Бу башындагъы ишлеге дерсни он-онбеш минуто кетеди.

2. Этимни заманларындан хапар берю. Таблицада неда кьангада джазылгъан текст бла ишлеу. Этимле таблицада кьызыл туш бла, кьангада уа бояулу мел бла джазыладыла.

Текст

Бюгюн Идрис окъуйду, джазады. Тюнене ол окъуду, джазды. Тамбла Идрис окъурукьду, джазарыкьды. Айтымланы окъуйдула, кьызыл неда бояулу мел бла джазылгъан этимлеге эс не, соруулагъа джууаб этедиле.

а) Биринчи айтымдагъы этимле («окъуйду», «джазады») не соруугъа джууаб этедиле, ишни кьачан этилгенин кёргюзедиле?

б) Экинчи айтымда уа ол сёзле не соруугъа джууаб боладыла, ишни кьачан этилгенин кёргюзедиле?

в) Ючюнчю айтымда «окъурукьду», «джазарыкьды» деген этимле не соруугъа джууаб этедиле, ишни кьачан этилгенин кёргюзедиле?

Алай бла, дерсибизни темасы не эди? Этимни ненча заманы барды? Бусагъат заман не соруугъа джууаб этеди, ишни кьачан этиле тургъанын кёргюзеди? Озгъан

заманны этими не соруугъа джууаб этеди? Ишни къачан этилгенин кѣргюзеди? Боллукъ заман а не соруугъа джууаб этеди? Ишни къачан этиллигин кѣргюзеди?

3. Джорукъну окъуу (§ 26).

4. Китаб бла ишлеу. 157-чи ишни окъуйдула, назму-да этимлени табадыла, аланы къайсы заманда болгъанларын айтадыла.

5. Класда 158-чи ишни этедиле. Этимлеге соруула сала джазадыла.

Ю лгю: Сабийле клубха (*не этдиле?*) бардыла.

6. Юйге 159-чу иш бериледи.

Алтмыш биринчи дерс

Дерсни темасы: Этимни заманлары.

Дерсни мураты: Этимни заманларындан алгъан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден этимлени юч столбикге юлешиб джазадыла: озгъан, бусагъат, боллукъ заман.

Текст

Барама, этгенме, баргъанса, этерикме, ишлейме, ишлерикме, ишледим, ишлегенме, чабама, чабарыкъма, чабханма, чабдым, чабарма.

3. Текст бла ишлеу (161-чи иш). Сохта берилген башчылары окъуйду, экинчи тубюнде берилген этимледен алагъа хапарчыла табыб айтады, къуралгъан айтымчыкъны ючюнчю сохта къангагъа джазады, къалгъанла да къангадан тетрадлагъа кѣчюрюб джазадыла.

4. Юйге 162 иш бериледи.

Алтмыш экинчи дерс

Дерсни темасы: Этимни заманлары.

Дерсни мураты: Бир заманны башха заман бла ауушдуруб джазыудан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Оюн: Устаз бла эки сохта быллай оюнчукъ ойнайдыла: устаз—бусагъат заман, бир сохта—озгъан, бири да боллукъ заман боладыла. Устаз бусагъат заманны этимлерин айтады, сохтала аланы озгъан, боллукъ заманлагъа сала айтадыла.

Ю л г ю:

Устаз: барама школгъа; сохтала: баргъанма школгъа, барлыкъма школгъа.

3. Текст бла ишлеу. (164-чю иш.) Текстни окъутуу. Бусагъат заманны этимлерин озгъан заманнга сала окъуйдула, андан сора тетрадлагъа джазадыла.

4. Аууздан 166-чы ишни этдириу. Берилген план бла хапар къураб айтадыла, айтымлада тюбеген этимлени заманларын айырадыла.

5. Юйге 166-чы иш бериледи.

Алтмыш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Этимни заманлары.

Дерсни мураты: Этимни заманыны тилде магъанасын айыртыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. Устаз кимни къалай толтургъанына айланыб къарайды, биреуленнге окъутады.

2. Сѣзлюк диктант: басды, асды, атды, къачды, барлыкъма, аллыкъма, тыяма, джыяма, сюеме, кюлеме, къояма, таяма.

3. Китаб бла ишлеу. 167-чи иш. «Джаз» деген хапарчыкны окъуйдула, соруулагъа джууаб этедиле:

— Хапарчыкъда айтылгъан иш къачан болгъанды? Анга шагъатлыкъ неле этедиле? Бусагъатда къайсы ай барады?

— Февралдан сора къайсы ай келеди? Март джылны къайсы чагъыны айыды? Ишни боллугъун (джазны келлигин) суратлар ючюн, этимлени къайсы заманнга салыргъа керекди?

Алай бла, текстни биринчи айтымын окъуйдула, этимни табадыла, къайсы заманда болгъанын айтадыла,

бир сохта къангагъа чыгъыб, озгъан заманны этимин боллукъ заманнга сала джазады.

Юлгю: Къарла эририкдиле. Суула акъ къапчыкъларындан чыгъарыкъдыла...

Къалгъан сохтала къангадан тетрадлагъа кёчюрюб джазадыла, джазыб бошагъандан сора, къуралгъан халпарчыкълары бир сохта окъуйду.

4 .Юйге 168-чи иш бериледи. Устаз, башында айтылгъанча, хар айтымны айырыб, къалай джазыллыгъын бир айтымны юсю бла кёргюзеди.

Алтмыш тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла. Этимлени тублерин сызадыла, юслеринде заманны белгилейдиле).

Текст

ИССАНЫ ДЖИГИТЛИГИ

Исса темир джолну къатында джашайды. Бир кюн ол школдан келе эди. Исса бир рельсаны сыныб тургъанын кёреди. Ол кёзюуде поезд станциягъа джуууклашхан эди. Пионер галстугун тешди, аны ёрге кёлтюрдю, булгъады. Машинист сигналны кёрдю да поездни тохтатды. Адамла вагонладан тюшдюле, Иссагъа уллу бюсюреу этдиле. Анга саугъа бердиле.

Алтмыш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Халатла бла ишлеу. (Къайтарыу.)

Дерсни мураты: Джиберилген халатланы тюзетиу, тюз джазыудан алгъан билимлерин кенгертиу, тамамлау.

Дерсни барыуу

1. Диктантны джазылыу болуму:

«5» — 6

«4» — 7

«3» — 9

«2» — 3

Алай бла, халатла бла ишлеу къалай джазгъанларындан башланады. Ары дери устазны къолунда болургъа керекди халатланы классификациясы.

2. Классны асламысы джиберген халатла бла ишлеу.

3. Энци халатланы тюзетиу. Хар сохта джиберген халатларын тюзетеди, ол джорукъгъа мисалла джазадыла.

4. «Эки» бла «ючге» джазгъанла диктантларын тюзетилген болумда жангыдан джазадыла. Ол кезюуде «4» бла «5» джазгъанла 169-чу ишни этедиле.

5. Юйге 171-чи иш бериледи. Берирни аллында затланы къаллай соруулагъа джууаб этгенлери эсге салынады.

Алтмыш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклеринден окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Энци, тукъум атланы къайтарыу, тил ёсдюрюю ишледен билимлерин кенгертиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. Устаз айланыб кимни къалай этгенин тинтеди, маджал толтургъан ишлени юлгюге салады.

2. Сёзлюк диктант: ийне, ийнек, ие, кюе, тюе, къоян, таякъ, чоюн, боюн, оюн, бачха, ачха, тахта, басха.

3. Сурат бла ишлеу (173-чю иште берилген). «Ленин атлы ледокол». Устазны болушлугъу бла, хапарчыкъ къураб, къангагъа джазадыла.

Соруула:

— Суратда нени кёресиз? (Ледоколну неда буз джарычу кемени дейдиле.)

— Ледоколгъа атом ледокол деб нек атагъандыла? (Атомну кючю бла джюрюгени себебли.)

Атом ледоколну совет адамла биринчи ишлегендиле деб, устаз къошады.

— Дунияда биринчи ишленген атом ледоколгъа кимни аты аталгъанды?

Салынган сорууланы джууаблары къангада джазылсала, быллай хапарчыкъ къуралады:

ЛЕНИН АТЛЫ ЛЕДОКОЛ

Биз суратда буз джарычу кемени кёребиз. Аллай кемеге ледокол дейдиле. Бир кѡауум ледокол атом кюч бла джорюйдю. Аллай кемелеге атом ледокол дейдиле. Бютеу дунияда биринчи атом ледоколну совет адамла ишлегендиле. Анга В. И. Ленинни атын атагъандыла. Бузу эримеген тенгизледе башха кемелеге атом ледокол джол ачады.

Къуралгъан хапарчыкъны къангадан тетрадлагъа джазадыла, атланы тублерин сызадыла.

4. Юйге 174-чю иш бериледи.

Алтмыш джетинчи дерс

Дерсни темасы: Атны санын кѡайтарыу.

Дерсни мураты: Текстде атла кѡайсы санда болгъанларын айырудан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Устаз окъугъан атланы кѡблук саннга сала джазадыла.

Атла: стол, шиндик, автобус, трактор, комбайн, тырнау.

3. Текстде берилген айтымланы бирлик саннга салыб джазыу. (175-чи иш.)

Юлгю: Китле джерни юсюнде джаныуарланы эм уллусуна саналадыла. — Кит джерни юсюнде джаныуарланы эм уллусуна саналады.

4. Юйге 176-чы иш бериледи. Устаз этиллик ишни тюрлендиреди. Бу материал февраль айда окъулгъаны себебли айтымлада хапарчыланы боллукъ заманнга сала, башчыланы да бирлик саннга айландыра, анга кёре, башчы бла хапарчыны бир-бири бла келишдире джазаргъа буюрады, къалай этиллигин кѡргюзеди, бир-эки айтымны классда джаздырады.

Юлгю: Март келир. Чаука уя ишлер. Ол уясын терекни башында ишлерикди.

Алтмыш сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфатны кѡайтарыу.

Дерсни мураты: Сыфатдан алгъан билимлерин теренлеу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. 176-чы ишни окъуйдула, къалай этилгенин бир-эки сохта айтадыла, башхала толтурадыла.

2. Текстни окъуйдула (179-чу ишден), хар айтымда атланы, сыфатланы, этимлени аууздан айырадыла, *ат, сыфат, этим* деб неге айтылганын эсге тюшюрөдиле.

3. Айырыу диктант. Устаз окъугъан хапарчыкъдан сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазадыла, сохтала кёзюу-кёзюу бирер сёзтутушну къангагъа джаза барадыла.

Текст

Кавказны сейирлик табигъаты барды. Джазгъы кюн артыкъсыз да эсингде къалады. Джылы, шош эртденлик. Кём-кёк кёкде бир булутчукъ джокъду. Къанатлыла джазгъы тангны атханына сейир джыр бла джолугъадыла.

4. Текст бла ишлеу (181 иш). Берилген сыфатлагъа тыйыншлы атла къоша, айтымла къураб джазадыла.

Юлгю: Уллу къарнашым. — Мени уллу къарнашым совхозда ишлейди.

5. Юйге 180-чи ишни бериу.

Алтмыш тогъузунчу дёрс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

Текст

ОСМАН

Осман юсюн басыб тургъан топракны тюбюнден чыкъды. Кёзлерин ачды. Кюн къызарыб, батыб бара эди. Къайда болганын ангыламады, секириб ёрге турду. Аякъ юсюнде туралмады. Тентиреди, чунгургъа бауурундан тюшдю. Бираздан кёзлерин ачды, тегерегине къарады. Джигит джаш не болганын ангылады. Джалын джугъу кюйген танкаланы санады. Аланы Осман башчылыкъ этген тобла кюйдюрген эдиле.

Грамматика иш. Атланы, этимлени тюблерин сызаргъа: атланы тюблерин бир, этимлени эки сыз бла.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын айтыу.
2. Къасайланы Османни юсюнден окъулгъан хапарны эсге салыу, аны джигитлигини юсюнден ушакъ этиу.
3. Текстни окъуу, ангылашынмагъан сёзлени ангылатыу.
4. Башында берилген текстни айтымла бла окъуб джаздырыу.
5. Тетрадланы джыйыу.
Заман къалса, тюз джазыудан, грамматика ишледен джиберилген халатланы юсюнден сохталаны сорууларына джууаб къайтарады.

Джетмишинчи дерсде халатла бла ишлейдиле

«Экиге», «ючге» джазгъан сохтала диктантларын юйде джангъдан джазыб келедиле. Халатлары болмагъан сохталагъа башха иш бериледи.

Джетмиш бариичи дерс

Дерсни темасы: Айтым.

Дерсни мураты: Ал класслада айтымны юсюнден окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Берилген сёзледен айтымла къурау:
Джашчыкъды, Салих, ким да, джаратхан. Кесинден, ол, саламлашады, уллула, бла. Школда, окъуйду, иги, Салих. Ол, этеди, разы, негерлерин.
Сохтала берилген сёзледен айтымла къурайдыла, аланы тетрадагъа джазадыла, айтымны биринчи сёзю уллу хариф бла джазылыб башланганын, аны аягъына точка салыннганын эсге тюшюредиле.
3. Берилген текстни айтымлагъа бёлюу, керекли тыйгъыч белгиле салыу, аладан сора айтымланы биринчи сёзлерин уллу хариф бла джазыу.

Текст

Кюн узуннга айланганды кеб турмай сыртла кёгерликдиле терекле чагъарыкъдыла суула боз бет ала башлагъандыла тракторла сабан ызгъа чыгъаргъа хазырдыла, сабанчыла сабаннга хазырланадыла.

Сохтала къангада джазылгъан текстни ичлеринден окъуйдула, бирем-бирем чыгъыб, къангада джиберилген халатланы тюзетедиле, къангадан тетрадлагъа кечюрюб джазадыла.

Соруула:

— Айтым нени билдиреди? Ненча сезден къуралыргъа боллукъду?

— Айтым къаллай хариф бла башланады джазылыб?

4. Грамматиканы джорукъларын сакълай джазадыла. Юйге 184-чю иш бериледи.

Джетмиш экинчи дерс

Дерсни темасы: Хапарлаучу, соруучу, кёлтюрюучю айтымла.

Дерсни мураты: Хапарлаучу, соруучу, кёлтюрюучю айтымланы тилде джюрютюлгенлерин ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Хапарлаучу, соруучу, кёлтюрюучю айтымла.

Хасан ишден келди Хасан ишден келдими Хасан ишденми келди Хасанмы келди ишден.

Джашасын Ата джуртубуз о ха-хай бери келигиз.

Текстни устаз ачады, сохтала бир къат ичлеринден окъуйдула, сохтала бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Биринчи айтымны Сафият къаллай ауаз (интонация) бла окъуду? Экинчи, ючюнчю, тёртюнчю айтымланы уа? Аланы соруу интонация бла окъутхан неледиле? Ала къайсы сёзлеге къошулуб келгендиле? Аланы атсакъ, ауаз къалай болады?

— Джашасын Ата джуртубуз О хахай бери келигиз

деген айтымланы кьаллай интонация бла окъуду?

— Алай бла, айтымла тилде ненча тюрлю интонация (ауаз) бла айтыладыла? Интонациягъа кёре айтымла ненча кьауумгъа юлешинедиле? Дерсибизни темасы не эди? Хапарлаучу айтым деб кьаллай айтымгъа айтадыла? Соруучу деб а? Кёлтюртюучю деб а?

Айтымланы аякъларына керекли белгилени саладыла. Точкадан, кёлтюртюучю белгиледен сора уллу харифни джюрютюлгенин айтадыла.

3. Китаб бла ишлеу. 186-чы ишни окъуйдула, кьалай этиллигин айырадыла, тетрадарына китабдан кёчюрөдиле.

4. Юйге 187-чи ишни берю. Биринчи айтымны класда этедиле.

Юлгю: Ахмат темир джолну кьатында джашайды.
— Ахмат темир джолну кьатында джашаймыды?

Джетмиш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Соруучу, хапарлаучу, кёлтюртюучю айтымла.

Дерсни мураты: Бу кьауум айтымладан алгъан билимлерин бегитю.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтию. Джазгъан айтымларын бирэки сохта окъуйдула, айтымла соруучу кьалай болгъанларын айтадыла.

2. Къангада, тетрадада да ишлеу. Сохтала кёзюкёзюу къангагъа чыгъыб, устаз берген айтымланы ол айтханча эте джазадыла.

Текст

Космосха биринчи ким учханды?

Устаз:

— Интонациягъа кёре, бу кьаллай айтымды? Исса, сен этчи бу айтымгъа джууаб.

— Джууаб кьаллай айтымды? Хапарлаучу айтым некди? Аллай айтымдан сора кьаллай тыйгъыч белги салынады? Аны ызындан келген айтым кьайсы хариф бла джазылыб башланады?

— Мусса, къангагъа чыкъ да джазчы бу айтымны:
Ол Совет Союзу Джигитиди.

— Бу айтымны соруучу айтымгъа бурчу.

Быллай вариантланы джазадыла: Совет Союзу Джигити олмуду? Ол Совет Союзу Джигитимиди? (Ол Совет Союзу Джигитиди деген хапарлаучу айтым джууаб болгъан соруучу айтым къурайдыла неда ол айтымгъа соруу саладыла.)

Совет Союзу Джигити кимди?

Бу юлгю бла тубюнде берилген хапарлаучу айтым-ланы соруучу айтымлагъа бура джазадыла.

Айтымла

Пионерле Юрий Гагаринни бек суюдиле. Ала аны бойнуна къызыл галстук такъгъандыла. Юрий Гагарин сыйлы пионерди. Ол биринчи космонавтды.

3. Юйге 189-чу иш бериледи.

Джетмиш тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Айтымны баш членлери. Башчы бла хапарчы.

Дерсни мураты: Айтымны баш членлеринден хапар бериу.

Дерсни барыуу

1. Юп ишлерин тинтиу.

2. Къалай джазыллыгъын айта джазыу. Биринчи айтымны барысы джазадыла. Экинчи айтымны устазны окъугъанындан джазгъан кёзюуде сохталаны бири биринчи айтымны къангагъа кесини тетрадындан джазады, орфограммаланы джазылыуларын айтады, къалгъанла да терс неда тюз джазгъанын къангагъа къараб кёредиле. Алай бла, бирси айтымланы да джазадыла. Текст (190-чы иштеги айтымла).

3. Айтымны баш членлеринден хапар бериу. Таблица бла ишлеу.

Башчы бла хапарчы

(Таблицада башчы къызыл, хапарчы къара туш бла джазыладыла.)

Къызчыкъ дерсин окъуйду. Кюн терезеден къарайды.

Мурат юй ишни этеди. Соня орун джыяды. Терезеден арну хауа урады.

Таблицада джазылгъан айтымланы окъуйдула, къызыл, къара джазылгъан сёзлеге эс иедиле. Бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Биринчи айтымда кимни юсюнден барады сёз? Къызчыкъ не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди ол сёз? Къалай джазылгъанды ол?

— Экинчи айтымда нени юсюнден айтылады? Ол не соруугъа джууаб этеди? Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди? Ол сёз а къалай джазылгъанды? (Бу юлгю бла бирси айтымланы айырадыла.)

Устаз:

— Къызыл туш бла джазылгъан сёзле нени кергюзедиле? Не соруулагъа джууаб этедиле? Къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Дерсибизни темасы не эди?

— Башчы деб неге айтадыла?

(Устаз сохтала айтханны тамамлайды.)

Устаз:

— Къара туш бла джазылгъан сёзле не соруугъа джууаб этедиле? Ала нени кергюзедиле? Къызыл туш бла джазылгъан сёзлеге не дедик? Хапарчы деб неге айтадыла?

Алай бла, § 30 берилген джорукъну окъуйдула.

4. Классада 193-чю ишни толтурадыла.

5. Юйге 194-чю иш бериледи.

Джетмиш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Башчы бла хапарчы.

Дерсни мураты: Башчы бла хапарчыдан алгъан билимлерин бегитну.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: *Элия, къая, таууш, аууш, сууукъ, джууукъ, зауукъ, мийик, кийик, кюйюз, мюйюз, тюе, кюе.*

3. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу. (Джазылыб, джабылыб турады.)

Текст

Берилген текстде башчылары тублерин бир, хапарчылары эки сыз бла сызаргъа.

БИРИНЧИ ИЛЯЧИННГЕ

Тиширыуладан космонавт биринчи болуб атланды. Совет Союзу хорлары энгда бир кере къатланды. Терешкова космосда илячинча джюзеди. Бу алапат хапарны бютеу дуня биледи. (Боташлары А.)

Назмуну окъуйдула, башында айтылгъан ишни эте джазадыла.

4. Аууздан 195-чи ишни этедиле. «Ким кёб сёз къошар» деген оюн халда берилген айтымлагъа сёзле къошуб айтадыла.

Юлгю: Кеме джюзеди. — Кеме тенгизде джюзеди. Кеме Къара тенгизде джюзеди. Кеме Къара тенгизде, чабакъ джюзгенча, джюзеди...

5. Юйде 196-чы ишни этедиле.

Джетмиш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Изложение («Къызыл галстук»).

Дерсни мураты: План бла изложение джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

2. Уллу Ата джурт къазауатда пионерлени этген джигитликлерини юсюнден хапар айтыу.

3. Изложениеси джазыллыкъ текстни биринчи кере окъуу:

КЪЫЗЫЛ ГАЛСТУК

Уллу Ата джурт къазауатны заманында фашист зорчула Украинада бир элни алгъан эдиле. Фашистле партизанлары излеб башладыла. Аланы бири Галяны юйюне кирди.

Галя бек къоркъду. Къолунда кесини портфели бла ерге сюелиб, джукъ айталмай къалды. Фашист Галяны портфелин къолундан тартыб алды. Портфелни ичинде болгъанны полгъа къуйду. Китабла бла бирге Галяны

къызыл галстугу тюшдю. Фашист, аны аякъларыны тюбюне атыб, теблеб башлады. Галя, къоркъгъанын унутуб, фашистни тюртюб, галстугун алыб, чегет таба къачды.

4. Хапарчыкъда ангылашынмагъан сёзлени ангылатуу, текстни экинчи кере окъуу, аны кесеклеге юлешуу, хар кесегине баш салуу.

ПЛАН

- 1) Фашистле элни алдыла.
- 2) Галяны юйюнде.
- 3) Галя къоркъууну унутады.
- 4) Галяны джигитлиги.
5. План бла хапарын айтдыруу, изложение джазыу.

Джетмиш джетинчи дерс

Дерсни темасы: Башчы бла хапарчы.

Дерсни мураты: Берилген текстде башчы бла хапарчыны табаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден башчыла бла хапарчыланы айырыб джазадыла.

Текст

ДЖУРТУМ

Ата джуртум, гокка хансча, джашнайды. Техникада, ара мюлкде ёр алыб, тюзлерими фабрик, завод джасайды. Ёседиле кенг джуртумда шахарла, тау тюбледе, ёзенледе, тюзледе, Чыракъла да джарыкъ тёгюб джаналла бюгюн колхоз къучакъ керген элдеде.

2. «Хыйлачы кирпичик» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыу.

Суратны юсюнден ушакъ (198-чи ишден сурат).

Соруула:

Суратда нени кёресиз? Анга хыйлачы кирпичи деб нек атагъандыла?

Джазыллыкъ хапарчыкъгъа план салуу

ХЫЙЛАЧЫ КИРПИЧИК

ПЛАН

(Сохтала планны тетрадлагъа джазмайдыла, планна къараб, хапарчыкъ къураб джазадыла.)

План суратны тюбюнде бериледи.

3. Сохталаны бирине къалай джазарыгъын айтдыруу.

4. Джазыу иш. Джазадыла, хар айтымда башчы бла хапарчыны тюблерин сызадыла.

Джетмиш сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымда сѣзлени бир-бири бла байланыб келиулери.

Дерсни мураты: Айтымда сѣзлени бир-бири бла байланыуларын ангылатуу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу. Устаз текстни ачады, сохтала ичлеринден окъуйдула, бирем-бирем чыгыб, башчы бла хапарчыны тюблерин сызадыла.

Текст

Акъ булутла тау башладан къарайдыла. Джазгъы джелле сыртлада хансчыкъланы къозгъайдыла.

Устаз:

— Башчы не соруугъа джууаб этеди? Хапарчы уа? Башчы нени кѣргюзеди? Хапарчы уа? Ала бир-бири бла къалай байланыб келедиле?

(Айтымда булутланы юсюнден айтылады, булутланы не этгенлерин «къарайдыла» деген сѣз кѣргюзеди.)

Устаз:

— Алай бла, башчы бла хапарчы бир-бири бла не халда келедиле? (Байланыб келедиле.) Башчы къайсы сандады? Хапарчы уа? Башчыны бирлик саннга салсакъ, хапарчы къалай тюрленеди? Алай бла, башчы бла хапарчы бир-бири бла санда келишедиле.

Тау башладан къарайдыла (къаллай булутла къарайдыла?) Акъ булутла.

— «Акъ» деген сыфат къайсы сѣз бла байланыб келеди? Ол тилни къайсы кесегиндеди? Сыфат нени кѣргюзеди? (Затны ышанын кѣргюзеди, аны бла байланыб келеди.)

— Алай бла, айтымда сёзлени бир-бири бла байланыб келгенлерин нени кючю бла билирге боллукъду? (Сорууланы.)

Бу юлгю бла бирси сёзтутушланы да айырадыла. (Къарайдыла къайдан? — Башладан къарайдыла. Не башладан? — Тау башладан.)

3. Китаб бла ишлеу. 201-чи ишни окъуйдула, соруулагъа джууаб этген сёзлени айтадыла, ол сёзлени айтымда къайсы сёз бла байланыб келгенлерин айырадыла, тетрадлагъа джазадыла.

4. Аууздан 203-чю ишни этдириу.

5. Юйге 202-чи ишни беруу. Заман къалса, 203-чю ишни тетрадлада толтурадыла.

Джетмиш тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: Сансыз членледен хапар беруу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: *Акъкъаш, алабаш, алайыкъ, алфавит, ауур, басха, гитче, дохтур, джангы, джаныуар, джаулукъ, джашил, джигер, джуу, джууукъ.*

3. Таблица бла ишлеу.

Айтымны сансыз членлери

Кавказда мийик таула бардыла. Алада кийикле отлайдыла. Сабийле табигъатны сакъларгъа болушадыла.

Устаз:

— Айтымны члени деб неге айтадыла? Айтымны членлеринден не билесиз? Айтымны баш членлери къайсыладыла? Башчы деб неге айтадыла? Хапарчы деб а?

Таблицада джазылгъан айтымланы окъуйдула, башчы бла хапарчыны хар айтымда табыб айтадыла, ала къалай келишгенлерин айырадыла.

Устаз:

— «Кавказда» деген сёз айтымны члени боламыды? Нек болады? (Къайда? деген соруугъа джууаб этеди,

«бардыла» деген сёз бла байланыб келеди.) Айтымны къайсы членин айгъакълаб келеди? (Хапарчыны.)

— «Мийик» деген сёз а айтымгъа член боламыды? Нек болады члени? (*Къалай?* деген соруугъа джууаб этеди, «таула» деген сёз бла байланыб келеди.) Айтымны къайсы членин айгъакълаб келеди? (Башчыны). Алай бла, башчы бла хапарчыдан сора айтымда къаллай членле болургъа боллукъдула? Дерсибизни темасы не эди? Сансыз членле айтымда нек джюрютюледиле?

Бу юлгю бла таблицадагъы айтымланы барысын айырадыла, грамматика джорукъгъа келедиле (§ 32).

4. Классда 205-чи ишни этдириу.

5. Юйге 206-чы ишни бериу. Ишни юйге берирден алгъа устаз къалай этериклерин къангада кёргюзеди.

Юлгю: Къайтды (*не?*) ийнек.

Сексенинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: Сансыз членледен хапар бериу (*Не? неге? нени?* деген соруулагъа джууаб этген).

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: Ехтем, зынгырдауукъ, не, инженер, исси, камсык, космос, космонавт, капитал, къая, сейир, муккур, отряд, программа, ракета, сангырау, сарыкзулакъ.

3. Китаб бла ишлеу (207 чи иш). «Соня» деген хапарчыкыны окъуйдула, хар айтымда «Соня» деген сёзге соруула саладыла, айтымны къайсы члени болгъанын айтадыла.

4. Джазыу иш (208-чи иш). Точкаланы орнуна керекли сорууланы сала джазадыла.

5. Китаб, китабны, китабха, китабда, китабдан деген сёзле бла айтымла къуратыб джаздырыу.

Юлгю: Китаб. — Хасан китаб окъуйду. Китабны тышында ариу суратла бардыла. Хасан китабха эс бёледи. Ол китабны сюйюб окъуйду. Китабда сейир хапарла бардыла. Хасан китабдан билим алады.

6. *Кимге? неге? кимни? нени?* деген соруулагъа джууаб этген сансыз членли төрт айтым джазыб келирге («Ана тил» китабдан, 75-чи бет).

Сексен биринчи дерс

Дерсни темасы: Сансыз членле.

Дерсни мураты: Сансыз членлени башха кѡауу-мундан хапар берну (*кѡачан? кѡайда?* деген соруулагѡа джууаб этген).

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Кѡангада джазылгѡан соруула бла ишлеу.

Соруула:

- 1) Сени атанг (неда ананг) кѡачан барады ишге?
- 2) Ол кѡайда ишлейди?
- 3) Кѡанатлыла джылы джерледен кѡачан кѡайтадыла?
- 4) Ала кеслерине уяла кѡайда ишлейдиле?

Сорууланы окѡуйдула, алагѡа толу джууабла тетрадада джазадыла, кѡачан? кѡайда? деген соруулагѡа джууаб этген сансыз членлени тюблерин сызадыла.

3. Китаб бла ишлеу. 209-чу ишни окѡуйдула (кѡачан? деген соруугѡа джууаб этген сѡзлени табадыла, ала айтымны кѡайсы члени бла байланыб келгенлерин айтадыла, тетрадада джазадыла.

4. Аууздан 211-чи ишни этиу.
5. Юйге 210-чу ишни берну.

Сексен экинчи дерс

Дерсни темасы: Сансыз членле.

Дерсни мураты: Сансыз членледен билимни бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Сѡзлюк диктант: Уста, устаз, сохта, баста, тахта, кѡаптал, шаптал, эски, эчки, кѡапчыкѡ, хайуан, чепкен.
3. Берилген сѡзтутушла бла айтымла кѡурау.
Мени кѡарнашым, аны атасы, сени тетрадынѡ, Асхатны эгечи, Азаматны кѡарнашы, Иссаны эгечинде.
Юлгю: Мени кѡарнашым заводда ишлейди...

4. Китаб бла ишлеу. (212-чи иш.) Окъуйдула, айтым-ланы членерин айырадыла, башчы бла хапарчыны тюб-лерин сыза джазадыла.

5. Юйге 212-чи ишни берну.

Сексен ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Соруулагъа джууаб джазыу.

Дерсни мураты: Берилген соруулагъа джууаб джазаргъа юретиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Хапарчыкъны окъуу.

Устаз:

— Хапарчыкъгъа къаллай баш салыргъа боллукъду?
(Муссаны джигитлиги.)

Устаз къангагъа джазады хапарчыкъны башын.

МУССАНЫ ДЖИГИТЛИГИ

Устаз биринчи айтымны окъуйду: Мусса темир джол-ну къатында джашайды.

Устаз:

— Бу айтымда башчы не соруугъа джууаб этеди?
(Ким?) Башчыны орнуна ким? деген сорууну салыб окъучу. (Темир джолну къатында ким джашайды?)
Устаз биринчи сорууну къангада джазады.

1) Темир джолну къатында ким джашайды?

Устаз экинчи айтымны окъуйду: Бир кюн ол школ-дан келе тургъанды.

Устаз:

— «Школдан» деген сансыз член не соруугъа джууаб этеди?

Ол сорууну аны орнуна салыб окъучу, Исса. (Бир кюн ол къайдан келе тургъанды?) Устаз экинчи сорууну къангада джазады.

2) Бир кюн ол къайдан келе тургъанды?

Устаз ючюнчю айтымны окъуйду: Мусса рельсаны сыныб тургъанын кёрду.

Устаз:

— «Рельсаны» деген сансыз член не соруугъа джууаб болады? Ол сорууну рельсаны орнуна салыб айтчы, Сафият. (Мусса нени бузулуб тургъанын кёрдю?) Устаз ючюнчю сорууну къангада джазады.

3) Мусса нени бузулуб тургъанын кёрдю?

Устаз хапарчыкъны къалгъан айтымларын бу юлгю бла айырады, сорууланы да къангада джазады:

4) Поезд станциягъа къачан джууукълашхан эди? (Ол заманда)

5) Мусса несин тешди? (Галстугун.)

6) Ол не этди? (Аны ёрге кёлтюрюб булгъады.)

7) Машинист нени кёрдю? (Сигналны.)

8) Ол нени тохтатды? (Поездни.)

9) Адамла кимге бюсюреу этдиле? (Муссагъа.)

Сохтала сорууланы тетрадлагъа джазмайдыла, къангада джазылгъан соруулагъа джууабла къайтарадыла, аланы джазадыла.

«Муссаны джигитлиги» деген хапарчыкъны къураб толусу бла джазадыла.

2. Къуралгъан хапарчыкъны бир-эки сохтагъа окъутуу.

3. Тетрадланы джыйыу.

4. Юйге джангы дерс берилмейди.

Сексен тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: *Къаллай? неллай?* деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени ангылатуу.

Дерсни барыуу

1. Берилген атлагъа сыфатла табыб айырыу:

Джаз — джашил джаз, джел — ..., аяз — ..., ханс — ..., чегет — ... . (Быллай сётутушла къураб къангада джазадыла: джашил джаз, джылы джел, салкъын аяз, гокка ханс, къалын чегет.)

2. Къуралгъан сётутушла бла айтымла къураб джазыу:

Юлгю. Джашил джаз келди. Джылы джел урады. ...

3. Китаб бла ишлеу. 214-чю ишни окъуйдула, къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сансыз

членлени табадыла, ала къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин айырадыла.

4. Айырыу диктант. 214-чю ишден къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзле бла ала ачыкълаб келген сёзлени айырыб джазадыла.

5. Юйге 215-чи ишни берну.

Сексен бешинчи дерс

Дерсни темасы: Джайылмагъан эмда джайылгъан айтымла.

Дерсни мураты: Джайылмагъан эмда джайылгъан айтымланы ангылату.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: *Бауур, дауур, сууукъ, къууукъ, таууш, кийик, мийик, кюйюз, мюйюз, къайыкъ, мыйыкъ, мюйюш.*

3. Жангы дерс: джайылмагъан эмда джайылгъан айтымла.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу:

Кюн тийди. Къанатлыла джырлайдыла. Сабийле алагъа юйчюкле ишлейдиле. Къанатлыла адамгъа уллу хайыр келтиредиле.

Сохтала айтымланы окъуйдула, башчы бла хапарчыны табыб, тюблерин сызадыла.

Соруула:

Биринчи, экинчи айтымланы ючюнчю, тёртюнчю айтымладан не башхалыкълары барды? Ала къалай къуралгъандыла?

Ючюнчю, тёртюнчю айтымла уа? (Ючюнчю бла тёртюнчю айтымлада сансыз членле да бардыла.)

Дерсибизни темасы не эди? Джайылмагъан айтым деб къаллай айтымгъа айтадыла? Джайылгъан айтым деб а?

Алай бла, сохтала § 33 берилген джорукъгъа келедиле.

4. Бегитиу ишле: 219, 220-чы ишлени классда этедиле.

5. Юйге 221-чи ишни берну.

Сексен алтынчы дерс

Дерсни темасы: «Къанатлыла къайтдыла» деген темагъа суратха къараб сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Тил байлыкъларын ёсдюрюу, суратны окъургъа юретнуу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. «Къанатлыла къайтдыла» деген суратны окъуу:
  - Джылны къайсы кёзююу суратланады?
  - Джаз башы болгъанын къайдан билдигиз?
  - Суратда нени кёребиз?
  - Суратда къаллай болумну кёресиз?
  - Терекле кымыжа некдиле? Ол неге шагъатлыкъ этеди?
  - Къанатлыла бу заманнга дери къайда эдиле?
  - Суратха къарай, биз не эшитебиз?
  - Сорууланы кючу бла биз нени окъудукъ?
  - Суратны окъуй, къаллай айтымлагъа тюбейбиз?
3. Суратха къараб, джайылмагъан эмда джайылгъан айтымла къураб джазыу.

Быллай айтымла къураб джазаргъа боллукъду:
Къанатлыла къайтдыла. Суратда джаз башын кёребиз. Терекле джаландыла. Къар эриб бошамагъанды. Къанатлыла джююулдейдиле. Ала кеслерине уяла эте башларыкъдыла. . . .
4. Джазылгъан айтымланы айырыу.
5. Юйге иш. Энтда суратха къараб, бешишер джайылмагъан бла джайылгъан айтым джазаргъа.

Сексен джетинчи дерс

Дерсни темасы: *Кимни? нени? кимге? неге?* деген соруулагъа джууаб болгъан сансыз членле.

Дерсни мураты: Джайылгъан эмда джайылмагъан айтымладан билимни бегитнуу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.
2. Къангада джазылгъан соруулагъа джууабла (222-чи иштеги текст бла хайырлана) аууздан хазырлау.

Соруула:

- 1) Кимни къарнашы ишлейди заводда?
- 2) Кимни эгечи сауады фермада ийнек?
- 3) Кимни атасыды коммунист урунууну джигери?
- 4) Эм иги ишлегени ючюн кимни махтадыла? .
- 5) Джангы нени ачдыла?
- 6) Сохтала сейирсиниб нени окъудула?

Сорууланы джууабларын джазадыла, *кимни? нени?* деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени тюблерин сызадыла.

3. Китаб бла ишлеу. 223-чю ишни окъуу, точкаланы орнуна *кимге? неге?* деген соруулагъа джууаб берген сёзлени сала джазадыла.

4. Юйге 224 ишни берну. Ишни юйге берирден алгъа устаз текстни окъутады, скобкаланы ача, къалай джазарыкъларын ангылатады.

Сексен сегизинчи дерс

Дерсни темасы: *Кимде? неде? кимден? неден?* деген соруулагъа джууаб берген сансыз членле.

Дерсни мураты: Джайылмагъан айтымланы джайылгъан айтымлагъа айландыруу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Сёзлюк диктант: Шаптал, къаптал, чыпчыкъ, къапчыкъ, эски, эчки; уста, устаз, дауурбаз, таууш, тауукъ, зауукъ.
3. Окъулгъанны къайтарыу. *Кимни? нени? кимге? неге?* деген соруулагъа джууаб болгъан сансыз членле.

Текст

Джюзген окъ тийсе келиб, джерге аудурса мени, бауурум бла сюркелиб къорууларма чеклени.

Айтымны къангада да, тетрадларына да джазадыла, башындагъы соруулагъа джууаб болгъан сансыз член-

лени тюблерин сызадыла, къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин айтадыла.

4. Жангы дерсни ангылатау. Устаз салгъан соруулагъа, 225-чи ишде берилген текстни хайырландыра, джууаб этедиле.

Соруула:

- Кимде бардыла алапат затла?
- Неде салыннгандыла сейир суратла?
- Неде чанчылгъанды Къызыл байракъ?
- Неде кёрюнедиле оракъ бла чегюч?
- Кимде къызарады къызыл галстук?

5. Тетрадлада 226-чы ишни этдириу. Ишни башлардан алгъа бир-эки сохтагъа скобкаланы ачдыра окъутады, андан сора джазыб башлайдыла, къарыусуз сохталагъа устаз болуша барады.

6. Юйге 227-чи ишни бериу.

Сексен тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: *Къаллай? неллай?* деген соруулагъа джууаб этген сансыз членле.

Дерсни мураты: Берилген сёздеде айтымла къураугъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу.

Къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб болгъан сансыз членлени тюблерин сызадыла.

Джарыкъ кюннге, джазгъы эртден, къара тубан, тубан жангур, джашил кырдык.

Юлгю: Джарыкъ кюннге — *Джарыкъ* кюннге чыкыгъандыла таулула.

3. Китаб бла ишлеу. 228-чи ишни окъуйдула, точкаланы орнуна тыйыншы сёзлени салыб айтадыла.

Юлгю: Тюзлюк ючюн уллу кючюн аямайды ол, халкъла суйген, дуння билген ачханды кенг джол. Тюзлюк ючюн тулпар кючюн аямайды ол, халкъла суйген, дуння билген ачханды насыблы джол. ...

Бу ишни аууздан этедиле.

4. Тетрадлада 229-чу ишни этдириу. Берилген сёзле-

ден айтымла къураб джазадыла, *къаллай? неллай?* деген соруулагъа джууаб болгъан сёзлени тюблерин сызадыла.

5. Юйге 230-чу иш бериледи.

Юйге берирден алгъа бир-эки сохта назмучукъну, скобкаланы ача, окъуйдула. Андан сора иш юйде этилрге бериледи.

Тохсанынчы дерс

Дерсни темасы: Соруулагъа джууабла джазыу.

Дерсни мураты: Сорууланы болушлугъу бла берилген темагъа хапарчыкъ къуаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Сурат бла ишлеу (231-чи иш). Суратха къараб, ушакъ этиу.

Соруула:

— Суратда нелени кёресиз? Аланы атларын билемисиз?

— Белка бла Стрелканы юслеринден не эштгенсиз? Не кёргенсиз, не окъугъансыз?

Иште берилген текстни окъуу.

3. Қъангада джазылыб тургъан сорууланы ачыу, аланы бир къат окъутуу (хар ким ичинден окъуйдула).

4. Окъулгъан текст бла хайырлана, соруулагъа джууаб хазырлау.

(Соруула хапарчыкъны аягъында бериледиле.)

5. Сорууланы кеслерин джазмай, джууабларын тетрадлагъа джазыу.

6. Джазылгъан хапарчыкъны бир-эки сохтагъа окъутуу.

7. Тетрадланы джыйыу.

8. Кимни къалай джазгъанын айыруу. (Заман къалса, бу ишни этедиле.)

Тохсан биринчи дерс

Дерсни темасы: Изложение («Санитар ит»).

Дерсни мураты: Хапарны планын салыб, изложениесин джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Тетрадланы бериу, сорууланы кючю бла «Стрелка» деген темагъа кьуралгъан хапарчыкьны айыруу.

2. «Санитар ит» деген хапарчыкьны окъуу, аны кесеклеге юлешуу, хар кесегине баш салыу.

САНИТАР ИТ

ПЛАН

- 1) Джаралы солдат.
- 2) Санитар ит солдатны ёлюмден кьутхарады.
- 3) Санитар солдатны табды.
3. Салыннган планчыкь бла хапарын айтыу.
4. Джазыу иш.
5. Тетрадланы джыйыу.

Тохсан экинчи дерс

Дерсни темасы: Джылны ичинде окъулгъанны кьайтарыу.

Дерсни мураты: Ачыкьла бла тунакыланы кьайтарыу, билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Халатла бла ишлеу — 15 мин.

(Халатла бла ишлеуню юлгюсю ал дерследе берилгенди.)

2. Ачыкьла бла тунакыланы кьайтарыу:

1) Таууш деб неге айтадыла? Хариф деб а?

2) Тауушла ненча кьауумгъа юлешинедиле? Ачыкьла бла тунакыланы айтылыуларында не башхалыкь барды?

3) Тунакыла ненча кьауумгъа юлешинедиле? Зынгырдауукьла бла сангырауулары айтылыуларында не башхалыкь барды?

3. «Саулагъа борч» деген назмуну окъуу (235-чи иш), сёзлени тауушларын айыруу (аууздан).

Схемасы: Ачыкьмыды, тунакымыды? Кьатымыды, джумушакьмыды? Зынгырдауукьмуду, сангыраумуду?

4. Класда 237-чи ишни бериу. Берирден алгъа бир-эки сохта точкаланы орнуна кьайсы харифлени салыб джазарыкьларын айтадыла, алай нек джазыллыгъын айырадыла.

Тохсан ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Тунакыланы тюз джазыу.

Дерсни мураты: Тунакыланы тюз джазыудан билимни бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: *Къапчыкъ, чыпчыкъ, таб, саб, тапчан, уста, баста, устаз, шаптал, къаптал, басха, ашха; сюек—сюеги, таякъ—таягъы, кюрек—кюреги, ташха, атха.*

3. Берилген сёзтутушла бла айтымла джазыу. Табхан ананг, басхан джеринг, заводха бара, бишген шаптал, учхан чыпчыкъ.

Юлгю: Табхан ананг.—Табхан анангы сёзюн джерге тюшюрме.

4. Класда 238-чи ишни этиу.

5. Юйге 239-чу ишни бериу.

Тохсан тёртючю дерс

Дерсни темасы: Тамыр бла аффикслени къайтарыу.

Дерсни мураты: Сёзню къурамын айырыудан, жангы сёзле къураудан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Сёзню къурамын къайтарыу:

1) Сёзню тамыры деб неге айтадыла? Аффикс деб а?

2) Айырыу диктант. Бир тамырлы сёзлени айырыб джазадыла.

Текст

Биченли, бичен, биченчи, биченчини; тау, таула, тауну, таулуну; таш, ташлы, ташсыз, ташчы.

3. Бегитиу иш (240-чы ишни толтуруу).

4. Жангы сёзле къурау. Аффикслени кючю бла жангы сёзле къурайдыла.

Къагъыт — къагъытчы; бачха — бачханы: той — той-

чу. Орус—оруслу, гюрджю—гюрджюлю, эрмен—эрмен-
ли, кѳумукѳ — кѳумукѳлу, д. а. к.

5. Юйге 241-чи иш бериледи.

Тохсан бешинчи дерс

Дерсни темасы: Суратха кѳараб, сочинение джазыу («Терек бачхада»).

Дерсни мураты: Сурат бла ишлерге юретиу, сабийлени тил байлыкѳларын ѳсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Ушакѳ:

— Бусагѳатда джылны кѳайсы чагѳыды? Джаз адамла не ишлени этедиле? Табигѳатда уа кѳаллай тюрлениуле боладыла?

(Устаз 243-чю иште берилген суратны ачдырады, сурат бла ушакѳны башлайды.)

Устаз:

— Суратда нени кѳресиз? Сабийле терек бачхада не этедиле? Ала кѳаллай терекле орнатадыла? Андан сора уа не этедиле? Тахталагѳа кѳаллай урлукѳла себерикдиле?

3. Сочинениени планын салыу:

ТЕРЕК БАЧХАДА

ПЛАН

1) Джаз джетди.

2) Сабийле кѳайры келдиле?

3) Ала анда не этедиле?

4) Сабийле кѳаллай терекле орнатадыла?

5) Сабийлени бир кѳаууму басхала бла не этедиле?

6) Тахталагѳа кѳаллай урлукѳла себедиле?

4. Салынган план бла суратны окѳуу.

5. Джазыу иш. (Бошаялмасала, аягѳын юйде джазыб келедиле).

Тохсан алтынчы дерс

Дерсни темасы: Магѳанасы джууукѳ неда кѳаршчы сѳзле.

Дерсни мураты: Магѳанасы джууукѳ неда кѳаршчы сѳзледен билимни бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Халатла бла ишлеу — 15 мин.
2. Магъанасы джууукъ неда къаршчы сёзлени къайтарыу:

а) магъанасы джуууукъ болгъан сёзлени айтдырыу:

батыр — ...

унутолмазлыкъ — ...

къызбайлыкъ — ...

батырлыкъ — ...

ашыгъыш — ...

адебли — ...

б) Башындагъы сёзлеге магъанасы къаршчы сёзле айтдырыу.

Ю л г ю: Батыр—къызбай, ...

3. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу.

4. Классда 245-чи, 246-чы ишлени этиу.

Ю л г ю: Джигит аскерчи — Джигит аскерчиле Ата джуртубузну джауладан тулпарлача сакълагъандыла.

5. Юйге 247-чи ишни бериу.

Тохсан джетинчи дерс

Дерсни темасы: Ат.

Дерсни мураты: Ким? не? соруулагъа джууаб болгъан атланы къайтарыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Магъанасы джууукъ неда къаршчы сёзлени къайтарыу.

Устаз окъугъан неда магнитофон лентагъа джазылгъан магъанасы джуууукъ неда къаршчы сёзлени эки столбикге юлешиб джазыу.

Текст

Ауур, мазаллы, дженгил, уллу, тар, къызбай, кенг, батыр, уялчакъ, джассы тартынчакъ, ингичке, къызбайлыкъ, ёхтем, къоркъакълыкъ, къоркъакъ.

Ю л г ю.

Магъанасы
джууукъ сёзле

Мазаллы — уллу

Магъанасы
къаршчы сёзле

Ауур — дженгил

3. *Ким? не?* деген соруулагъа джууаб берген атланы къайтарыу. Бегитиу иш (248-чи ишни толтуруу).
4. Юйге 251-чи ишни бериу.

Тохсан сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Энци эмда тукъум атла.

Дерсни мураты: Энци эмда тукъум атладан билмни бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. *Ким? не?* деген соруулагъа джууаб берген атланы къайтарыу. Устаз окъугъан текстден башындагъы соруулагъа джууаб берген атланы эки столбикге юлешиб джазыу.

Ким?

Не?

Текст

Сокольникледе ёлка (233-чю иш)

3. Энци эмда тукъум атланы къайтарыу. (249-чу ишни этиу.) Устаз окъуйду берилген сёзлени, сохтала эки столбикге юлеше джазадыла.

Энци атла:

Тукъум атла:

4. Юйге 253-чю ишни бериу.

Тохсан тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сыфат, этим.

Дерсни мураты: Сыфатны, этимни юсюнден билмни бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Атны къайтарыу. Берилген айтымлада атны бу тюбюндеги схема бла айырадыла:

1) Къайсы соруугъа джууаб этеди?

2) Энци неда тукъум атмыды?

3) Болушу, саны.

4) Айтымда къуллугъу.

Текст

3. Сыфатны, этимни кыйтаруу. Устаз окъугъан текстден сыфатла бла этимлени айырыб, эки столбикге юлеше джазадыла.

Сыфатла;

Этимле:

Текст (259-чу иш)

Бегитиу иш (260-чы ишни толтуруу).
5. Юйге 262-чи ишни берну.

Джюзюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иши бла).

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.
2. Сохталаны ишге хазырлау.
3. Текстни биринчи кере окъуу.

Текст

(«Диктантла бла изложение» китабдан)

4. Ангылашынмагъан сёзлени айырыу.
  5. Айтымла бла окъуб джаздырыу.
  6. Экинчи кыат бютеу текстни окъуу.
- Грамматика иш: Атланы, сыфатланы, этимлени айырыб джазыу. (Тилни хар кесегине тёртюшер мисал джазадыла.)

Джюз биринчи дерс

Дерсни темасы: Этимни кыйтаруу.

Дерсни мураты: Айтымлагъа этимден кюралгъан хапарчыла кюшуудан билимни бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Диктантта джиберилген халатла бла ишлеу.
2. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден сыфатла бла ала ачыккълаб келген атланы джазадыла.

Текст (263-чю иш. «Тёрт гебелеккечик»)

Ю л г ю: Исси кюн, гокка ханс...

3. Сурат бла ишлеу (267-чи иш). Айтымла къураб джазыу.

Соруула:

— Сабийле къайры баргъандыла? (Сабийлеге атла атайдыла.)

— Мариям не этеди? Коля кимге болушады? Гитче Сафиятчыкъ а не этеди?

4. Класда 268-чи ишни толтуруу.

5. Юйге 270-чи ишни беруу.

Джюз экинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение («Насыблы сабийле». Сурат 271 иш).

Дерсни мураты: Байламлы тилни есдюрюу, суратны окъургъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Суратны окъуу.

Устаз:

— Суратны аты къалайды? Алай нек аталгъанды? Сабийле къайдадыла? Ала не этедиле? Сабийле не затла бла ойнайдыла.

— Насыблы джашауну алагъа ким бергенди? Бизни элде сабий сад бармыды? Сени, Соня, ары киминг джюрюйди? Аны воспитатели кимди? Ол садда не этеди?

3. Сочинениени планы. Насыблы сабийле.

1) Сабий садха бардыла сабийле.

2) Аланы воспитателле ариу халиге юретедиле.

3) Сабийле ойнайдыла, джырлайдыла.

4) Сабийлеге бу насыбны Уллу Октябрь бергенди.

4. Джазыу иш. Къарыусузлагъа устаз болуша барды.

Джюз юциончу дерс

Дерсни темасы: Атны, сыфатны, этимни къайтарыу.

Дерсни мураты: Тилни кесеклеринден алгъан билимлерин теренлетну, окъулгъанны эсге салыу.

Дерсни, барыуу

1. Иги джазылган сочинениелени талайын окъуу.
2. Атны, сыфатны, этимни къайтарыу. Грамматика айырыу.

Текст

Джарыкъ кюн тийди. Гитче Ахматчыкъ къадалыб окъуйду. Сыркыу джашчыкъ анасыны ызындан чабыб барады. Юйню аллында миийк терекле ёседиле. Къаракёз къызчыкъ ариу джырны джырлайды? (Айырыллыкъ сёзлени тюблери сызылгандыла.)

Айтымны айырыу схемасы

Хапарлаучумуду, соруучумуду, кёлтюртюучюмюдю? Джайылмагъан, джайылгъанмыды? Башчы, хапарчы (тюблерин сызадыла).

Атны айырыу схемасы

Не соруугъа джууаб этеди? Нени кёргюзеди? Энчи неда тукъум атмыды? Къайсы сандады? Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди? Айтымны къайсы члениди?

Сыфатны айырыу схемасы

Не соруугъа джууаб этеди? Нени кёргюзеди? Къайсы замандады? Айтымны къайсы члениди?

Этимни айырыу схемасы

Не соруугъа джууаб этеди? Нени кёргюзеди? Къайсы замандады? Айтымны къайсы члениди?

Айырыуну юлгюсю

Джарыкъ кюн тийди. — Хапарлаучу, джайылгъан айтымды. Кюнню юсюнден айтылады. Кюн *не?* деген соруугъа джууаб этеди — башчыды. Кюн *не этеди?* — тийди, башчыны не этгенин кёргюзеди — хапарчыды.

Джарыкъ — затны ышанын кёргюзеди, *къаллай* деген соруугъа джууаб этеди, «кюн» деген сёз бла байланыб келеди, айтымда сансыз членди.

Кюн — затны кёргюзеди, *не?* деген соруугъа джууаб

этеди, атды, бирлик сандады, тукъум атды, айтымда «тийди» деген сѣз бла байланыб келеди, башчыды.

Тийди —затны не этгенин кѣргюзеди, *не этди?* деген сѣз бла байланыб келеди, хапарчыды.

Джюз тѣртюнчю дерс

Бу дерсде джыллыкъ сынау диктант джазадыла. Грамматика иште ал эки айтымны членлерин айырадыла (104-чю иш).

Джюз бешинчи дерс

Бу дерсде халатла бла ишлейдиле, къайтарыу ишле бардырадыла.

ДИДАКТИКА МАТЕРИАЛ

Тауушла бла харифле

№ 1

1. Кесгин окъугъуз.

Чууакъ кюнде уюб тургъан булутла
Джылтырайла, мамукъ кибик,
къалана.

Къайдагъымы, сагъышымы унута,
Джолда тохтаб, къарайма мен алагъа.

(Хубийланы О.)

2. Ачык харифлени тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 2

1. Назмучукъну кесгин окъугъуз.

Сингеме мен Ленинни окъууна —
Джуртуму къан тамырын кереме.
Сагъышлана къыйын хорламлагъа,
Атламымы къоркъмай эркин кереме.

(Бойченко В.)

2. Тунакыланы тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 3

1.. Назмучукъну кесгин окъугъуз.

Ленин, сен кюнсе,
Тегесе джарыкъ.
Ленин, — джашауса,
Юзюлмей барлыкъ.

(Хубийланы Н.)

2. Зынгырдауукъ тунакыланы тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 4

1. Назмучукъну кесгин окъугъуз.

Джуртунг неди? — Таза суула, къарамла,
Татлы хауа, туугъан юйюнг, къарт ананг,
Сени къатыш ёсюб баргъан адамла,
Владивосток, Алма-Атанг, Нарсананг.

(Чотчаланы М.)

2. Сангырау тунакыланы тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 5

1. Назмучукъну кесгин окъугъуз.

Алтын чачха бёлене,
Чегет кийим тешеди,
Чапрагъы тюбюне
Дженгил-дженгил тюшеди.

(Джаубаланы Х.)

2. Затны кёргюзген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 6

1. Назмуну кесгин окъугъуз.

Сары кийим киедиле
Кенг арбазлада терекле,
Джылы джерге иедиле
Шохчукъларын сабийле.

(Хубийланы Н.)

2. Затны ышанын кёргюзген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 7

Затны ишин кёргюзген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз. Школ, келгенди, барады, кызыл, ат, сары, сакъларыкъды.

Уллу харифлени джазылыулары

№ 8

Азамат бла Асхат Черкесск шахарда джашайдыла.
Черкесск шахар уллудан уллу, ариудан ариу болуб ба-

рады. Шахарны къаты бла Къобан суу агъады. Азамат
бла Асхат джай сайын Акъ Къалагъа къонакъгъа ба-
радыла.

Уллу харифлени тюблерин сыза джазыгъыз, нек
джазылгъанларын айтыгъыз.

№ 9

1. Берилген сёзлеге кесигиз билген атланы къоша
джазыгъыз.

Ю л г ю. Карачаевск шахар.

Шахар, суу, тенгиз, эл, район, орам.

2. Уллу харифлени тюблерин сызыгъыз.

№ 10

1. Точкаланы орнуна керекли атланы сала джазы-
гъыз.

1) Мен ... джазгъан китабланы окъургъа сюеме.

2) Биз биринчи космонавтыбыз ... махтанабыз. Биз
акканы ... бек сюебиз. Ол бизге таурух айтады, ариу
къылыкъгъа юретеди.

2. Уллу харифлени тюблерин сызыгъыз.

№ 11

«Ана тил» китабны 23—24 бетлеринден адамланы
атларын, тукъумларын, аталарыны атларын, эллени
атларын айырыб джазыгъыз, уллу харифлени тюблерин
сызыгъыз.

**Сёзню ахырында зынгырдауукъла бла сангырауланы
тюз джазыу**

№ 12

1. Назмуну кесгин окъугъуз.

Мынгаялла бир-бирине гюрюлдеб,
Сыйдам болуб, мамукъ кибик, агъарыб,
Этеклери кюрен тартыб, къаралыб.

(Къаракётланы И.)

2. Сёзню аягъында айтылгъаны бла джазылгъаны
бирча болмагъан тунакыланы тюблерин сыза джазы-
гъыз.

№ 13

Назмучукъну окъугъуз. Точкаланы орнуна керекли харифлени салыб джазгъандан сора.

Отун ташы... , суу алы... ,
кышхыда малын багъа... ,
Сабан сюрю... , суу сугъары... .

(Мечиланы К.)

№ 14

Точкаланы орнуна керекли харифни сала джазыгъыз, аланы тюз джазылыуларын тинтген сёзлени алларында салыгъыз. 1) Хасан балтагъа (сабы) сал... 2) Анам къа... урлукъла джазгъа хазырлады. 3) Аде... намыс эгиз эгечледиле.

№ 15

1. Назмучукъну кесгин окъугъуз.

Агъарад кюмюшча къар басхан ауушунг,
Къулагъыма алгъынча келед тауушунг,
Джазгъы аязы бетиме къагъад,
Бюгюн да шоркъасы таркъаймай саркъад.

2. Айтылыуу бла джазылыуу бирча болмагъан тунакыланы тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 16

Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз. 1) Хами... бла Асия... бир отря...дадыла, Сафия...ны къарнашы Ленингра...да окъуйду, эгечи Зурия... заво...да ишлейди. 2) Пу...да оналты килограмм болады.

№ 17

1. Точкаланы орнуна керекли харифлени джаза, аланы тюз джазылыуларын тинтген сёзлени сала джазыгъыз.

Терсликни асламы, билеме, (кесимдеди) кесимдед...
Кёб уллу кёллююк этгенем, эсимдед.
Джаз кюнде къар кибик, джюрекге терк эриу,

Озгъан джангурну джамчы алыб сюргенчад... ,
Батхан джулдузну джарыгъын излегенчад...

(Хубийланы Н.)

2. Назмуну кесгнн окъугъуз.

**Зынгырдауукъ бла сангырау тунакыланы сёзню
ортасында тюз джазыу**

№ 18

1. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз. Сох...а, тох...а, нох...а, бас...а, ус...а, къап...ал, шап...ал, галс...ук.

2. Берилген сёзлени къоша айтымла къураб джазыгъыз.

№ 19

1. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз. Таб...анма сени, отряд...а къошулдум, бас...а-гъа саб салдым. Къазауат...а баргъанды. Саф...а тургъанды. Чарх...а мингенди. Тутхуч...а саб...а темир келтирди. Тутуш...а къарадыкъ.

2. Къайсы тунакыладан сора гъ джазылмай, х джазылгъанны тюблерин сыз.

№ 20

Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз. Билим — дуняя тут...учу, билим — ёсюм бас...ычы. Хар не затны сен суюсенг, билим — аны ач...ычы.

(Алийланы У.)

№ 21

Точкаланы орнуна керекли харифлени (х неда гъ) сала джазыгъыз.

Барама къош...а, ферма...а. Китабны салдым шкаф...а, стол...а. Барабыз Ленинград...а, Москва...а. Къууанабыз рахатлыкъ...а, къууанч...а.

Тунакы тауушланы алмашыныулары

№ 22

Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз. Къонакъ—къона...ы, сенек—сене...и, базыкъ—базы...ы, балакъ—бала...ым, бешик—беши...им, билек—биле...им.

№ 23

Тюбюнде берилген сёзлени кими? неси? соруулагъа джууаб этерча тюрлендире джазыгъыз.

Азыкъ, айланджюк, айрыкъулакъ, айрыкъуйрукъ, акътуякъ, алдауукъ, безгек, бешик, бёлек, бёрек, бёрлюк, билезик.

Ю л г ю: Азыкъ — неси? азыгъы.

2. Алмашынган тунакыланы тюблерин сызыгъыз.

№ 24

1. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джазыгъыз.

Бокълауч—бокълау...чукъ, берч—бер...чик, бургъуч-бургъу...чукъ врач—вра...ча, гулоч—гуло...чукъ.

2. Биринчи пара бла айтымла къураб джазыгъыз.

Тамыр бла суффикс

№ 25

Окъугъуз, сёзлени тамырларын аффикседен сызыкъ бла айыра джазыгъыз.

Къарылгъашчыкъ учуб келиб,
Темир чыбыкъгъа къонду,
Оннга, солгъа кёз джетдириб,
Уллу сескекли болду.

№ 26

Берилген сёзлени сёзню къурамында айырыгъыз.

Ишчи, ишчини, ишленмеклик; атны, атчыгъа, атчыдан.

○ — тамыр, △ — сёз къураучу аффикс, □ — сёз тюрлендириучу аффикс.

Ю л г ю: ишчи

ни

№ 27

Сёзлени къурамларыны схемаларын джазыгъыз, Школну, школчуну, таугъа, таулуда.

Ю л г ю: Сабанчыны — ○ △ □

№ 28

Берилген схемалагъа сёзле табыб джазыгъыз.

— □; — □, — ^; — ^ □; — ^ □.

Ю л г ю: — □ —къойну. — ^ □ —къойчуну.

№ 29

Аффикслени кючю бла джангы сёзле къураб джазыгъыз.

Таш, къош, бичен, мал, ёгюз, эчки, къой, той.

Ю л г ю. Таш—ташчы, ташлы, ташчыкъ.

Бёлюм

№ 30

Кесгин окъугъуз. Тюблери сызылгъан сёзлени бёлюм-леге бёле джазыгъыз.

Къачны джели келгенди,
Орамланы сибире,
Джайгъа къора дегенди,
Хорларыгъын билдире.

(Хубийланы Н.)

№ 31

1. Кесгин окъугъуз.

Ата джуртум уллуду мени,
Къайдан джетсин анга кёз, къулач!
Хыйсабсызды узуну, кенги,
Хар атламы — халкъына къууанч.

(Хубийланы Н.)

2. Бёлюмлерини санына кёре, айырыб джазыгъыз.

№ 32

Берилген бёлюмле бла сёзле къураб джазыгъыз.

Ма—, са—, —ме, —зе, къуй—, а—, джа—,
—ра, —рат.

Юлгю. Ма—рал, ке—ме.

Басым

№ 33

1. Кесгин окъугъуз.

Алтын, кюмюш таякъларын ойнатыб,
Минги Тауну джаякъларын джалатыб,
Кюн, ышара, тау башлагъа тиеди,
Таула анасы окъа чепкен киеди.

(Джаубаланы Х.)

2. Басым тышген бѣлюмлени башларына басым бел-
гилени сала джазыгъыз.

№ 34

1. Кесгин окъугъуз.

Чууакъ кюнде уюб тургъан булутла
Джылтырайла, мамукъ кибики, къалана.
Къайдагъымы, сагъышымы унута,
Джолда тохтаб, къарайма мен алагъа.

(Хубийланы О.)

2. Басым тышген бѣлюмлени тюблерин сыза джазы-
гъыз.

№ 35

1. Назмучукъну кесгин окъугъуз, точкаланы орнуна
керекли харифлени сала джазыгъыз.

Тот бугъ...уну зор тамыр...н кюйдюрген,
Джерибизге жар...къ кийим кийдирг...н,
Хар миллетге б...рча кесин сюйдюрген,
С...нсе кюнюм, уллу Ленин атабыз.

(Байкъулланы А. К.)

№ 36

1. Басымны болушлугъу бла жангы сѣзле къурагъыз.
Къазма — ... , бузду — ... , сакъла — ... , бур-
ма — ... .

Юлгю. Къазма — къазма.

2. Биринчи пара бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 37

Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз. Бурма къозучукъ, чархны бурма. Биринчи бёлме, сёзюмю бёлме.

Экиленген тунакы тауушлары болгъан сёзле

№ 38

1. Текстни эс ийиб окъугъуз, къагъытха джазыб алыгъыз, изложение, сочинение джазгъанда хайырлана туругъуз.

Акка, амма, баппу, гокка, дуппур, исси, джоппу, коммунист, программа, чилле, юлле, муккур, джыккыр, джассы, гуммос, гаккы, бокка, тёппе, къыппа, уллу, класс, грамм, килограмм, Мусса, Исса, Джаппай, Аппакъ, Джаппар, Чокку, Чоппа, Джаппу.

2. Башындагъы сёзлени сёзлюкlege джазыгъыз.

№ 39

Экиленген тунакыланы тюблерин сыза джазыгъыз. 1) Шоппа, Гокка, Мусса, Исса, Аппакъ гокка хансла джыядыла. 2) Акка бла амма биринчи классха баргъан туудукъчукъларына джомакъ айтадыла. 3) Джаппар джыккыр ишлейди.

№ 40

Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз. Дуппур, джоппу, джассы, тёппе, исси, юлле.

Ю лгю. Дуппур — джай малла дуппурда иссилейдиле.

№ 41

Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

Саб...йле ул...у талада гок...а хансла джыядыла. Ала ам...а бла ак...агъа болушадыла. Устала джас...ы къангаладан юй керекле этедиле.

Сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюю

№ 42

1. Назмучукъну кесгин окъугъуз.

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта алыб отун джаргъан.

Юйню кирпичин тизген —
Къалай насыбды ишлеген!

(Къулийланы Къ.)

2. Сёзлени кёчюрюрча бёле джазыгъыз.

№ 43

Тюбюнде берилген сёзлени кёчюрюрча сызчыкъла
бла бёле джазыгъыз.

Хауа, ана, анам, ата, атам, эгечим, къарнашым, акка,
амма, гуммос, сейир, чайыр, билейик, кёрейик, дуппур,
Ю л г ю. Ха — уа, ...

№ 44

1. Кёчюрюрге болмагъан сёзлени айырыб джазы-
гъыз.

Омакъ, джомакъ, табакъ, мор, ана, ата, оюн, тая,
джая, тыя, класс, къоюн, боюн, къонакъ, таякъ, уя,
тюе, суюе.

2. Тизгинден тизгинге кёчюрюрге нек болмагъанын
айт.

№ 45

1. Кёчюрюлген сёзде халатланы тюзетиб джазы-
гъыз. Таб—акъ, па—льто, бо—льница, больн—ица, иш-
лей—ик, а—на, ат—а, съ—езд, джасс—ы, клас—сны,
грам—мны.

2. Башындача кёчюрюрге нек болмагъанын айтыгъыз.

Магъанасы джууукъ сёзле

№ 46

Тюбю сызылгъан сёзлени магъанасы джууукъ
сёзле бла ауушдура джазыгъыз.

1) Джигер тиширыула совхоз фермалада урунады-
ла. 2) Къоркъакъ адам къызбай болады. 3) Берекет
болгъан джерде рысхы да болады.

№ 47

1. Магъанасы джууукъ сёзлени парала бла джазы-
гъыз.

Абадан, абрек, уллу, хаджирет, абзырагъан, адеб, джунчугъан, намыс, ажымлы, аджашдырды, къарар керекли, тас этди.

2. Ал эки пара бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 48

Берилген сёзлеге магъанасы джууукъ сёзле табыб джазыгъыз.

Азатлыкъ — ... , айбат — ... , айныт — ... , айырт — ... , аламат — ... , алдыр — ... , аслам — ... , асыра — ... .

Салынныкъ сёзле: кука, эркинлик, сейир, ариу, ангылат, семирт, кёб, сакъла.

№ 49

Магъанасы джууукъ сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз. Ачы турма, мысты шорпа, сууукъ аяз, сууукъ джел. Ыагъылгъан мал, асыралгъан къой. Балыкъ тут-дум, чэбакъ алдым. Батыр солдат, джигит танкист. Баям болду. Ачыкъ болду.

Магъанасы къаршчы сёзле

№ 50

Магъанасы бир-бирине къаршчы сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Гыбыр адам — чомарт адам. Гыртчы джаш — хыбыл адам. Дженгил машина — ауур машина. Дангыл тюз — тик къабыргъа.

Ал эки пара бла айтымла къураб джазыгъыз.

№ 51

Берилген сёзлеге къаршчы магъанасы болгъан сёзле табыб джазыгъыз.

Дарман — ... , даулаш — ... , демлеш — ... , дженгил — ... , дуппукъ — ... , душман — ... , дюрген — ... , джаб — ... .

№ 52

Соруулары орнуна керекли сёзлени сала джазыгъыз. Къурч (къаллайды?), темир а (къаллайды?). Терек (къаллайды?), кёкен а (къаллайды?). Джюлгюч (къаллайды?), балта уа?

№ 53

Айтымланы аякъларын джазыгъыз, магъанасы къаршчы сѣзлени тюблерин сызыгъыз.

Джыккыр джартыды, челек а ... Ибрахим дженгилди, Асхат а ... Фатима чомартды, Саният а .... Джур ариуду, чочха уа ... Тюлкю хыйлады, айю уа ...

Тилни кесеклеринден хапар бериу

№ 54

1. Айтымланы джазыгъыз.

Хасан бу иште акъыллылыкъ этди.

Ол акъыллы адамды. Хасан хомухлукъну суюмейди. Хомух адам аны айтхан сѣзлерин огурамайды.

2. Тюбю сызылгъан сѣзле тилни къайсы кесегинден болгъанларын башларына джазыгъыз.

№ 55

Айтымланы джазыгъыз, тюбю сызылгъан сѣзле тилни къайсы кесегинден болгъанларын башларына джазыгъыз.

Тауланы, тюзлени кѣгериулери барыбызны да къууандыра эди. Кѣк бояуланы эм маджалларын школгъа алдыла. Джаз тѣгерек кѣгереди.

№ 56

Айтымланы джазыгъыз, тюбю сызылгъан сѣзле тилни къайсы кесегинден болгъанларын башларына джазыгъыз.

Адеб бла намыс эгиз эгечледиле. Адебли, намыслы адамла джашауда кѣб джашайдыла.

№ 57

Айтымланы джазыгъыз, тюбю сызылгъан сѣзле тилни къайсы кесегинден болгъанларын аууздан айтыгъыз.

Къаз сууда джюзеди. Хусей, бош турма да уру къаз. Буз сууда джюзеди. Бузлауукъда джолда джюрюген къыйын болады. Бузсуз тенгизледе кемеле эркин джюрююдюле. Сууукъ аяз сууну бузлатды.

№ 58

1. Хапарчыкыны окъугъуз, баш салыгъыз.
— Сени джауунг бармыды экен? — деб соргъанды-
ла Аланнга.

— Эки огъуна бардыла, — дегенди Алан.

— Кимледиле сора?

— Бири аманыма, игиме «аман» деген, экинчиси —
игиме, аманыма «иги» деген.

2. *Ким? не?* деген соруулагъа джууаб болгъан атла-
ны айырыб джазыгъыз.

№ 59

Сорууланы орнуна керекли атланы сала джазыгъыз.
(*Ким?*) чабакъ тутду. Беш джыл болгъан Азамат (*не
этди?*) гитче чабакъчыкыны. (*Ким?*) чабакъ шорпа би-
ширди. Азамат шорпаны (*не этди?*). Шорпада аны гит-
че (неси) бар эди.

Салынныкъ сёзле: Атасы, тутду, анасы, ичди, ча-
бакъчыгы.

№ 60

Хар соруугъа бир сёз бла джууаб беригиз, аффиксни
тюбюн сызыгъыз.

Къойланы ким кютеди? — Къойчу. Эчкилени ким кю-
теди? Сабанны ким сюреди? Маллагъа ким къарайды?
Сюрююню ким кютеди? Къойланы ким къыркъады? Те-
мирни ким джазады?

№ 61

«Ана тил» китабдан ким? не? соруулагъа джууаб
этген онушар сёз джазыгъыз (хар соруугъа).

Ю л г ю. *Ким?* Ахмат, пионер, ...

Не? Стол, шиндик, ...

№ 62

Берилген атлагъа магъанасы джууукъ сёзле табыб
джазыгъыз.

Дагъан — ... , къарыу — ... , джигитлик — ... ,

джалкъаулукъ — ... , джау — ... , чемерлик — ... .

Салынныкъ сѣзле: эринчеклик, тиреу, душман, ёт-гюрлюк, усталыкъ, кюч.

№ 63

Энчи атланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Аубекир Ленинград шахарда окъуйду. Ленинград уллу, ариу шахарды. Аны арасы бла Нева суу агъады. Нева Балтика тенгизге къуюлады.

№ 64

1. Берилген атлагъа энчи атланы къоша джазыгъыз.

Ю л г ю. Карачаевск шахар.

Шахар, суу, тенгиз, эл, район, область.

2. Уллу харифлени тюблерин сызыгъыз.

№ 65

1. Атланы кѣблюк саннга сала джазыгъыз.

Орун..., терезе — ..., иш — ..., тенгиз — ..., тау — ... , тюз — ... , терек — ... , чегет — ... , булут — ...

2. Кѣблюк санны аффикслерини тюблерин сызыгъыз.

№ 66

1. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала джазыгъыз. Орнатдыкъ терек...ни, ташыдыкъ отун...ны, къарайбыз къой...гъа, эчки...ге, бузоу...гъа, тана...гъа, ийнек...ге.

2. Берилген сѣзле бла айтымла къурагъыз.

Сыфат

№ 67

1. Кесгин окъугъуз.

Мени джуртум — мийик сыртла, къаяла,

Джашил чегет, шоркъа суула, тенгизле,

Тауда элле, дангыл тюзде шахарла...

Сюймеклигим къалай уллуду сизге.

2. Сыфатланы тюблерин толкъун сызла бла сыза джазыгъыз.

№ 68

Точкаланы орнуна керекли сыфатланы сала джазыгъыз. Быйыл ... кыш болду. Сабийле ... бузда конёкла бла учадыла. Исса ... къарда чана бла учады. Аны ... къарнашы ... къардан къар акка ишлейди.

Салынныкъ сыфатла: тайгъакъ, сыйдам, джылы, джумушакъ, гитче.

№ 69

Сорууланы орнуна тыйыншлы сыфатланы сала джазыгъыз. (Къаллай?) танг атды. (Къаллай?) сабийле орунларындан турдула. Ала (къаллай?) кийимлерин кийдиле. Сабийле (Къаллай?) шхууур ашадыла. (Къаллай?) школга барадыла. Ала (къаллай?) кабинетледе окъуйдула.

Салынныкъ сёзле: насыблы, жарыкъ, джылы, таза, жарыкъ, алакат.

№ 70

Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз. Сууукъ эртден. Тайгъакъ джол. Суулу къар. Къышхы кюн.

№ 71

1. Скобкалада берилген сёзле бла хайырлана, соруулагъа джууабла джазыгъыз.

Сабийле къайдан чыкъдыла? (Джангы школдан.)

Нени юргени чыгады арбаздан? (Гитче маскени.)

Ол кимни маскесиди? (Уллу къарнашымы.)

Маске нени сакълайды? (Кенг арбазны.)

2. Сыфатланы тюблерин толкъун сызла бла сызыгъыз.

№ 72

Берилген текстден сыфатла бла ала ачыкълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Ата джурт деген сыйлы сёздю. Аны магъанасы теренди, уллуду. Бизни хар бирибизге Ата джурт эм сыйлы, эм багъалы затды. «Тойгъан джерден туугъан джер ашхыды» деб аны ючюн айтхандыла бизни къарт аталарыбыз.

№ 73

Сыфатланы магъанасы джууукъ сёзле бла ауушду-
ра джазыгъыз.

Иги адам, камсык джашчыкъ, кирсиз орам, адебли
къызчыкъ, къутсуз мал, къуу отун, къызбай къоян,
гыбыр хоншу.

Ю л г ю. *Иги адам* — ашхы адам.

Этим

№ 74

1. Назмуну кесгин окъугъуз.

Къыйын джашау къуруду,
Халкъым эркин урунду.
Орус къарнаш — тамада,
Туура джолгъа ол бурду.

(С. Капаев.)

2. Этимлени тюблерин сызыгъыз.

№ 75

Сорууланы орнуна керекли этимлени сала джазы-
гъыз.

Тау миллетлеге Уллу Октябрь эркинлик, джарыкъ-
лыкъ (*не этгенди?*). Кеслерини тиллеринде (*не этерге?*),
(*не этерге?*) билим (*не этерге?*) мадар (*не этгенди?*).

Салынныкъ этимле: келтиргенди, окъургъа, джазар-
гъа, алыргъа, чыкъгъанды.

№ 76

Берилген атлагъа тыйыншылы этимле къоша джазы-
гъыз.

Сохта, малчы, темирчи, устаз, ишчи, элли, чалкъы-
чы.

Ю л г ю. Сохта *окъуйду*, *джазады*, сурат *салады*,
джырлайды. Этимлени тюблерин сызыгъыз.

№ 77

Берилген этимле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Кёреме, билеме, барабыз, къууанабыз, тутдур,
айтабыз.

№ 78

Кетген дерсе не этгениги, бусагъатда не эте тургъаныгы, эндиги дерсе не этеринги джаз.

Юлгю. Озгъан дерсе сейир хапарны окъудум, хапарын айтдым.

№ 79

1. Кесгин окъугъуз.

Октябратчыкъ болдунг эсе,
Къалай уллу ёсгенсе.
Болушадыла пионерле —
Сен да аны эслейсе.

2. Этимлени тюблерин сыза, башларында заманны белгилей джазыгъыз.

№ 80

1. Кесгин окъугъуз.

Джер джарылыб, от чачылса,
Бир къоркъуу салмаз.
Сау дунияда бир аскер да
Бизге тенг болмаз.

Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз.
Ма биз къызыл аскерлени
Аскер хорламаз.

2. Боллукъ замандагъы этимлени айырыб джазыгъыз, алагъа соруула салыгъыз.

№ 81

1. Берилген этимлеге магъанасы джууукъ болгъан этимле табыб джазыгъыз.

Айтады, кюледи, чабады, сюреди, джууады.

2. Бу этимлени заманлада тюрлендириб джазыгъыз.

Юлгю. Айтады, шыбырдайды, къычырады. Айтханды, шыбырдагъанды, къычыргъанды. Айтырыкъды, шыбырдарыкъды, къычырлыкъды.

№ 82

Бар, кел, ат, кюл, окъу деген этимледен бусагъат заманны этимлерин къураб джазыгъыз, ала бла айтым-ла къурагъыз.

№ 83

Сана, биле, тый, джый, кий деген этимледен озгъан, бусагъат, боллукъ заманны этимлерин къураб джазыгъыз.

Юлгю. *Сана* — санады, санайды, санарыкъды.

№ 84

Берилген текстден этимле бла ала байланыб келген атланы айырыб джазыгъыз, этимлени башларына заманларын белгилегиз (о. з. — озгъан заман, б. з. — бусагъат заман, бол. з. — боллукъ заман).

Сууукъ къыш кетди. Джылы джаз джууукълашады. Исси джай да джетер. Чыпчыкъла кёб турмай къайтырыкъдыла. Сабийле алагъа уяла ишлейдиле.

Айтым

Айтымны юсюнден биринчи классда окъулгъанны къайтарыу

№ 85

1. Берилген текстни айтымлагъа бёле, керекли тыйгъыч белгилени (. ? !) сала джазыгъыз.

Ах, къалай аламатды школну бачхасы арбазында сен быллай бачха кёргенмисе биз джыл сайын джангы кёгет терекле орнатабыз бачхабыз уллудан уллу болуб барады.

2. Уллу харифлени тюблерин сызыгъыз, алай нек джазылгъанларын айтыгъыз.

№ 86

Соруулагъа джууабла джазыгъыз.

Сен нени окъуйса? Сеннге ненча джыл болгъанды? Сени къарнашынг бармыды? Аны аты неди? Эгечинг а бармыды? Ол школгъа джурюймюдю? Эгечинг бла къарнашынг къайсы классда окъуйдула?

№ 87

Берилген сёзледен айтымла кѳураб джазыгъыз.
Джашнайды, гокка, Ата джуртум, хансча. Завод,
фабрик, джасайды, тюзлерими. Шахарла, джуртумда,
ёседиле, кенг.

№ 88

Берилген сёзлени кѳоша, айтымла кѳураб джазыгъыз.

Чегибизни сакълайды. Къанлы джаугъа. Душманны кѳаушатды.

Хапарлаучу, соруучу, кѳлтюрлѳучю айтымла

№ 89

1. Текстни айтымлагъа белюгюз, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Сабийчикле хорлам неди деб сорсала, болушлусун айтамысыз сиз алагъа кеси аллына келмегенди хорлам бизге кѳуугъуннга кѳобхандыла таула тюзле.

2. Уллу харифлени тюблерин сызыгъыз, нек джазылгъанларын айтыгъыз.

№ 90

Айтымланы кесгин окъугъуз, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Тиширыуладан космонавт биринчи болуб атланады Совет Союзну хорламы энтда бир кере кятланады Терешкова космосда илячинча джюзеди бу алапат хапарны бютеу дуня биледи.

№ 91

Соруучу айтымлагъа хапарлаучу айтымла бла джууаб беригиз.

Джерни башында бизге не багъалыды?

Ата джуртубузгъа биз не этерге керекбиз?

Сен анга кесинги къалай хазырлайса?

Башчы бла хапарчы

№ 92

Текстни кесгин окъугъуз. Башчы бла хапарчыны тюблерин сыза джазыгъыз. (—— башчы. ——— хапарчы).

Акъ булутла тау башладан къарайдыла. Джазгъы

джелле сыртлада хансчыкъланы къозгъайдыла. Къар тюбюнден джанкъозчукъла чыгъадыла. Къарла, эриб, тауладан ёзенлеге агъадыла.

№ 93

1. Берилген айтымладан башчы бла хапарчыны айырыб джазыгъыз.

Къууанч болуб, чыпчыкъла тюрлю-тюрлю джырлайдыла. Ала, мийик чыгъыб, хауада тохтамайын ойнайдыла. Кенг тюзледе гюрюлдей, тракторла ишлейдиле. Къозучукъла, макъыра, аналарын излейдиле.

2. Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

Ю л г ю. Чыпчыкъла джырлайдыла.

№ 94

1. Точкаланы орнуна тыйыншлы башчылары сала джазыгъыз.

... газет окъуйду. ... дерсин хазырлайды. ... сабийлеге къарайды. ... ауругъаннга дарман береди. ... сабан сюреди.

2. Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

№ 95

Точкаланы орнуна тыйыншлы хапарчылары сала джазыгъыз.

Малчы мал ... Устаз сабийлени ... Инженер машина ... Комбайнер будай ... Тракторист сабан ...

Джайылмагъан бла джайылгъан айтымла

№ 96

Берилген айтымлагъа сансыз членле къоша джазыгъыз.

Биз ... боллукъбуз. Секинат ишлерикди. Мариям келеди. Мусса солуйду. Мурат джырлайды. Фая болушады.

Ю л г ю. Биз пионерле боллукъбуз.

№ 97

1. Сорууланы орнуна джангы членле къоша джазыгъыз.

(Ким?) кьошдан келеди. Асхат атасына (не этеди?)
Аны (неси?) сакълайды, джарыкъ юйле джасалыб.
2. Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

№ 98

1. Джайылгъан айтымланы джайылмагъан айтымла
этиб джазыгъыз.

Джашил кийим киедиле арбазлада терекле. Юйчюк-
леге иедиле шохчукъларын сабийле. Омакъ болуб бара-
ды ойнай-кюле сабийчик. Бетчигине урады тауладан
келген джелчик.

2. Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

№ 99

Берилген сёзлени кьоша джайылгъан айтымла къу-
раб джазыгъыз.

Джылы джел. Эртденги аяз. Джашил кырдык. Тау
хауа.

Джайылгъан айтымны сансыз членлери

№ 100

Кимни? нени? деген соруулагъа джууб болгъан
сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Азаматны атасы коммунист урунууну джигериди.
Аны гитче къарнашы Асхат биринчи классны сохтасы-
ды. Тенгчиклери аны бек сюедиле.

№ 101

Кимни? нени? деген соруулагъа джууаб болгъан
сансыз членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Тауукъну тюбюнден гаккыны алдыла, бир башха
тауукъну тюбюне салдыла. Ма тешди джюджекчик гак-
кыны къабугъун. Ол ётмекге чанчды ийне бурунну. Ой,
сейир-тамаша, джаратды ётмекни. Соф ким юретди
джюджекни?

№ 102

Сорууланы орнуна сансыз членлени сала джазыгъыз.

Тау суучукъну саркъгъанында (кимни?) ауазынгы
эшитеме. (нени?) чакъгъанында (кимни?) чырайынгы

кёреме. Кюн (*нени?*) нюрге бёлесе, (*кимни?*) хурметинг болур дейме. Кече кёк да джулдузла себсе, ичлеринде (*кимни?*) излейме.

Сорууланы орнуна салынныкъ сёзле: Сени, тереклени, сени, джерни, сени, сени.

№ 103

Кимге? неге? деген соруулагъа джууаб болгъан сансыз членлени тюбленин сыза джазыгъыз.

Къояннга тюл, къушха ушайды, майна къулакъгъа ташайды.

Ахматха да, Аскерге да, меннге да сахаргъа барыргъа керекди.

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга, тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа!

№ 104

1. Соруулагъа кёре, сансыз членле къоша джазыгъыз.

Халит (*неге?*) саб салды. Адам (*неге?*) сый береди.

2. Кимге? неге? деген соруулагъа джууаб болгъан сансыз членлени тюблерин сызыгъыз.

№ 105

Соруулагъа бирер сёз бла джууаб бере джазыгъыз.

Къууанама кимге? — Къарнашыма. Тыш салдым (*неге?*) — ... .

Къылычыбыз, джауну кесмей джыйылмаз (*неге?*) —

Джалынады (*кимге?*) — ... Келеди (*кимге?*) — ... .

№ 106

1. Берилген сёзлени къоша, айтымла къураб джазыгъыз. Халкъгъа буюрду. Манга айтды. Сеннге къууанды, анга бурулду. Къошха кирди. Шахаргъа кетди.

2. *Кимге? неге?* деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени тюблерин сызыгъыз.

№ 107

1. Кесгин окъугъуз.

Сен халкъынга къанат бардинг учаргъа,
Этдинг ие джерге, суугъа, джашаугъа.

Аны ючюн джарыкъдыла адамла,
Джан салгъанса, сѣлешедиле таула.

(Хубийланы О.)

2. *Кимге? неге?* деген соруулагъа джууаб болгъан сансыз членлени тюблерин сызыгъыз.

№ 108

1. Кесгин окъугъуз.

Къартла айтыудан, сенде джайлыкъгъа
Чалкъычы джыйын чыгъыб тургъанды,
Къачда — чалкъыда, алчы джыйында
Оюнчу, чамчы атам болгъанды.

(Акъбайланы А.)

2. *Кимде? неде?* деген соруулагъа джууаб болгъан сансыз членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 109

1. Берилген сѣзлени къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Тауну башында. Азаматда барды. Шахарда ишле-недиле. Сенде да, менде да барды. Фермада ишлейди.

2. *Кимде неде?* деген соруулагъа джууаб этген сѣзлени тюблерин сызыгъыз.

№ 110

1. Кесгин окъугъуз.

Ёседиле кенг джуртумда шахарла:
Тау тюбледе, ёзенледе, тюзледе,
Чыракъла да джарыкъ тѣгюб джаналла
Бюгюн колхоз къучакъ керген элледе.

2. *Неледе?* деген соруугъа джууаб болгъан сѣзле бла ала айгъакълаб келген сѣзлени айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю: *Ёседиле немде?* — джуртумда.

№ 111

1. Точкаланы орнуна кимден? неден? деген соруулагъа джууаб болгъан сансыз членлени сала джазыгъыз.

Пионер ... юлгю алады ... Исса тамадады. ... шиндик алашады. ... стол, шиндик этедиле.

Салынныкъ сёзле: столдан, комсомолчудан, агъачдан, Муссадан.

2. *Кимден? неден?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюблерин сызыгъыз.

№ 112

Салынган соруулагъа бир сёз бла джууаб бере джаз.

Къагъытны неден этедиле? — Агъачдан.

Шекерни неден этедиле? — ... . Бышлакъны неден этедиле?

Юйню неден ишлейдиле? ... Печни неден къалайдыла? ....

№ 113

Къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб берген сансыз членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Булутла тюбю мийик джуртладан,
Бизге таныта огъур къарамын,
Чексиз тюзлеге, сыйдам сыртлагъа
Тюшдю да келди таулу саламынг.

(М. Братан.)

№ 114

Берилген текстден къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб болгъан сёзле бла ала ачыкълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Эки джырыбыз да бир джырча болуб,
Халал джюрекле назмудан толуб,
Тюзлеге элтди къууанч джолубуз.
Ой, Минги Тауну кёлтюрдюк кёлюн
Днепр сууну мелхум бойнунда,
Учунуб ичдик биз кюнню нюрюн
Шохлукъ байрамны джарыкъ тоюнда.

(М. Братан.)

Юлгю. *Къаллай джюрекле?* — Халал джюрекле.

№ 115

Берилген сёзлеге кьаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб болгъан сёзле кьоша, ала бла айтымла кьураб джазыгъыз.

Тубан, тенгиз, таула, саугъа.

Юлгю. *Къалын тубан.* — Ёзенни къалын тубан басды.

№ 116

1. Сорууланы орнуна керекли сансыз членлени сала джазыгъыз.

Осман (*къайда?*) ишлейди. Аны эгечи Зухра (*къайда?*) ишлерикди.

2. *Къайда?* деген соруугъа джууаб берген сансыз членлени тюблерин сызыгъыз.

№ 117

1. Назмуну кесгин окьугъуз.

Аманлыкъны кьоймагъан,
Ашаб ашда, тоймагъан,
Чегетледе, тапхырда,
Кёлеккеде, салкъында
Къуйрукъ учун къайырыб,
Бёрю деген джашай эд.

2. *Къайда?* деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

№ 118

Берилген сёзлени кьоша, айтымла кьураб джазыгъыз. Арбазда кьалгъанды. Юй артында. Столну джанында. Къангада джазады. Элде джашайды.

Юлгю. *Арбазда кьалгъанды.* — Ийнегибиз арбазда кьалгъанды.

№ 119

1. Бюгюн, тюнене, тамбла, бусагъат, энди деген сёзле бла айтымла кьураб джазыгъыз.

2. *Къачан?* деген соруугъа джууаб берген сёзлени тюблерин сызыгъыз.

№ 120

1. Соруулагъа толу джууабла джазыгъыз.

Сен школгъа къачан бараса?

Дерслеригиз къачан бошалады?

Юйге къачан къайтасыз?

Ананга неда атанга къачан болушаса?

2. *Къачан?* деген соруугъа джууаб болгъан сансыз членлени тюблерин сызыгъыз.

№ 121

1. Берилген сёзлени къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Тюнене келдим. Къачда учуб кетедиле. Джаз къайтыб келедиле. Бусагъатда джылыды. Былтыр кетгенди.

2. *Къачан?* деген соруугъа джууаб этген айтымны членлерини тюблерин сызыгъыз.

№ 122

«Ана тил» китабыгъыздан къачан? деген соруугъа джууаб болгъан сансыз членлери бла тёртюшер айтым табыб джазыгъыз.

Байламлы тил

(Тил ёсдюрюуден быллай материалла берирге болукъду)

1. Сау текстни айтымлагъа юлешиу.

2. Сёзледен айтымла къурау.

3. Берилген айтымладан хапарчыкъ къурау.

4. Соруулагъа джууабла джазыу.

5. Хапарчыкъны кесеклеге юлешиу.

6. Хапарчыкъны кесеклерине баш салуу.

7. Берилген план бла хапарчыкъ къурау.

8. Узун хапарны кысхартыб айтыу.

9. Кысха хапарны узун этиб айтыу.

10. Хапарчыкъны аллына кёре, аягъын джазыу.

11. Хапарчыкъны аллын къошуб джазыу.

12. Хапарчыкъны биринчи, экинчи, ючюнчю бетде джазыу.

13. Берилген план бла изложение джазыу.

14. Устазны болушлугъу эмда кеслери салгъан план бла изложение джазыу.

15. Суратха къараб сочинение джазыу.

16. Берилген темала бла хапар (сочинение) джазыу.

Дидактика материалны устаз, юч вариант этиб, тил ёсдюрюу дерсге хазырлайды: къарыулулагъа, орта окъугъанлагъа, къарыусузлагъа.

Тил ёсдюрюу иш хар дерсде орун алыргъа керекди. Ол себебден бир къауум дерсде 10—15 минут алады. Тил ёсдюрюуге джылны ичинде экинчи классда 24 энчи дерс бериледи. Энчи дерследе тюрлю-тюрлю изложение, сочинение (берилген темалагъа) джазадыла.

I. Сау текстни айтымлагъа юлеши

В-1

ҚЪАЧ

Қъач келди тереклени чапракълары саргъалыб башлагъандыла саягырау джангур джауады къанатлыла джылы джерлеге учаргъа хазырланадыла сууукъ аяз тюзледе, чегетледе ойнайды совхоз колхоз тюзледе иш къызыу барады.

Джазыгъыз, хар айтымдан сора керекли тыйгъыч белги салыгъыз, хар айтымны биринчи сёзюн уллу хариф бла башлагъыз.

В-2

ШКОЛГЪА

Борис школгъа барады аны сумкасы къолундады сумканы ичинде китабла бардыла ол дерсин иги биледи къарыусуз окъугъан негерлерине болушады.

Джазыгъыз, хар айтымдан сора керекли тыйгъыч белги салыгъыз, хар айтымны биринчи сёзюн уллу хариф бла джазыгъыз.

В-3

КЛАСС

Биз школгъа келдик Окъурукъ классыбызгъа кирдик. Ол классда уллу терезеле бардыла устаз келди дерс башланды.

Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

В-1**ШОНАЙ БЛА ДАНАЙ**

Уллу Ата джурт къазауат башланган сагъатда Шонай бла Данай биринчи классха барыргъа хазырлана эдиле экисини юйлери да джолну эки джанында салынган эдиле акъ букъу басхан ташлы джолну юсю бла беш кере чынгаса. Данай доп деб тюшюучен эди Шонайланы арбазгъа Шонай да аны сакълаб тургъанча шыб деб чыгъар эди аллына. *(Чотчаланы М.)*

Джазыгъыз, хар айтымдан сора керекли тыйгъыч белги салыгъыз, хар айтымны биринчи сёзюн уллу хариф бла джазыргъызны унутмагъыз.

В-2**АНАМ ЭСЛЕМЕДИ**

Джалан аягъымы баш бармагъы бла джерни къаза келиб, тырнагъымы къобардым сора аланы къатларында джыларгъа ийлыгъыб тырхыкга ёрледим анам аны эслемеди Ибрахим не айтады деб анга эси кетибди. *(Байрамукъланы Х.)*

Джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз, хар айтымны биринчи сёзюн уллу хариф бла джазыб башларыгъызны унутмагъыз.

В-3**ДЫРЫНДА**

Сабийле дюрюле болгъан джерге тизилдиле кюнбетледе чегет талалада лыппырчыкъла къумурсха тёбелеча джерден ёрге айырылыб эсленедиле Сабийлени бирден джырлагъан тауушлары кюлкюлери чегетни зангырдатды. *(Хубийланы О.)*

Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

II. Сёзледен айтымла къурау**В-1**

Биз, акка, бек, сую. Мен, экинчи, класс, окъу. Устаз, акка, юсюнден, хапар, айт. Мен, хапар, бек, суюлюб, тынгыла.

В-2

Зарема, ёч, ал. Бизни, устазыбызны, ат, Исса. Аны, атасыны, ат, Локъман. Биз, анга, Исса, Локъман, дейбиз.

В-3

Тохтар, шахар, Карачаевск, джашайды. Бу, къарт, бек, кёб, джер, кёрген. Ол, кёрген, билген, затларыны, ксюнден, сабийле, хапар, айт.

III. Берилген айтымладан хапар кюрау

Къатышыб берилген айтымладан хапар кюраб джазыгъыз.

В-1

КЕЗЛЕУЧЮК

Бир-бирчигин тюртюб, исиледиле, бокъладыла, суучукъну. Бир талай кюзу келиб, талада кезлеучюкню сууун ичдиле. Алай а не кёб ичселе да, тауусулмады кезлеучюк. Бу кезлеучюкню Мусса джарашдыргъан эди. Джер тюбюнден кеси кесчигин тебериб, сюлюб келиб турду.

В-2

ГИНДЖИ

Барды аны ауузчугу да, алай а селешмейди мени гинджим. Барды мени бир уллу гинджим. Урушсам да джыламайды ол. Аны кезлери мени кезлеримден арнудула. Ойнаргъа кетиб къалсам да, гурушка этмейди ол манга.

В-3

КЪЫЗЧЫКЪ

Мен гитчечик тюлме, мени школгъа барыр заманым джетгенди деб, джылады бир гитче къызчыкъ. Алай а сегиз сагъатха дери джукълаб къалды гитче къызчыкъ. Къызчыкъгъа харифлик, ручка, тетрадь алыб, школгъа хазырладыла.

Берилген айтымладан «Къыш» деген темагъа хапарчыкъ кюраб джазыгъыз.

В-1

КЪЫШ

Аны ызындан джауумлу къач джетди. Сууукъ джелле таймай урадыла. Исси джай озду, терен къар джауду. Сабийле чанала бла учадыла. Сууукъ къыш келди.

«Бир кюч бла» деген темагъа къатышыб берилген айтымладан хапарчыкъ кюрашдырыб джазыгъыз.

Къумурсха аны орнундан тебдиралмайды. Къумурсха бир бюртюк табды. Сора ол болушлукъгъа тенглерин чакъырды. Бюртюк бек ауур эди. Ала, къыйналмай, бюртюкню къумурсха орунга элтдиле.

Къатышыб берилген айтымладан «Тюлкю» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

Ол ийисни ангылады. Тюлкю къапханнга тюшдю. Тюлкю чегетде кетиб бара тургъанды. Тюлкю эт ийисге мыллыгын атханды.

IV. Соруулагъа джууабла джазу

Окъугъуз. Тюбюнде берилген соруулагъа текстден джууабла табыб джазыгъыз.

Къара шинли, бурма чачлы, добар джашчыкъгъа тёрт джыл болгъанды. Кюн сайын эртденбладан ингирге дери Къобанны джагъасында кёкенледе ойнайды ол къап-къара кёкюрегинде акъ тамгъасы болгъан кючюкчюк бла. Джуунады джашчыкъ, джуундурады кючюкню. Кюн сайын, ма бюгюнча, ойнайдыла экиси да биргелей.

Исси кюн. Хауаны иссилиги сюргенди экисин да сууну толкъунуна. Джууады джашчыкъ тёрт аякълы нёгерини бойнун, башын, аякъларын.

Озгун толкъун. Сермеди ол джашчыкъны къолундан кючюкню, алыб тебреди биргесине. Къансыгъан таууш толкъун тюбюнден эшитилди.

Секирди джашчыкъ суу джагъагъа кесин ышый келген кёзююлю толкъунну сыртына. Аны чача-джыра, ашыкъды нёгерчигини ызындан. Экиси да, онгсуз болуб, айрымканнга чыкъдыла.

(Кёбекланы Б.)

1. Къобанны джагъасында ким ойнай эди?
2. Аланы сууну толкъунуна не сюргенди?
3. Джашчыкъ шохайчыгъын къалай къутхарды?

Окьугьуз.

В-2 ИТ ДЖЫЛАМУКЪЛА

...Бир кере уа озгьун толкьун хорлады джашчыкьны, алыб тебреди биргесине. Эштилди сабий кьычырыкь. Сууну кёмюкю сыртын джырыб ашыкьды нёгерчигине ит. Джетди. Чыгьарды суу джагьагьа джашчыкьны.

— Сабийден бошады ит! — деген таууш адамланы эс ташлаб тургьан джашчыкь таба ашыкьдырды.

Сабийни суу джагьагьа акьырын салыб симсиреди тёрт аякьлы нёгери... .

Башы энишге болду кьап-кьара итни. Саркьдыла джыламукула добар джашчыкьны бетине. Эс джыйды джашчыкь. Башын кёлтюрюб, хыны бетлени эследи.

— Тиймегиз ... тийме ...

Джашчыкьны кёзлери, анасындан джюреги кьыйналгьан замандача, тюрюлю джылтырадыла.

(Кёбеклени Б.)

Соруулагьа текстден джууабла табыб джазыгьыз.

1. Ит джашчыкьны кьалай кьутхарды?
2. Джашчыкьны бетине не саркьды?

Окьугьуз.

В-3 ГУММОСЧУКЪ

Джашчыкьны кьолчугьунда ёсдюле гуммосчукьла. Кёб кюрешди ол кьоратыргьа умут этиб аланы: сапын бла джууду, джылы суу этиб, байлады, юслерин джабыб, уф деб юреди, учуб кетигиз деб.

Гуммосчукьла уа кетмедиле джашчыкьдан:

— Сен кьылыкь этмесенг, биз бугьунуб кьаллыкьбыз, — деб бир кюн тас болуб кьалдыла ала.

Текстден бу соруулагьа джууабла табыб джазыгьыз.

1. Джашчыкьны кьолчугьунда неле ёсдюле?
2. Ала джашчыкьгьа не айтдыла?

Окьугьуз.

В-1 ЗУБАЙДА БЛА АЛИЙ

— Ол кьошкьаш, назик джашчыкьны юйдегили болуб тургьанын кёрюб, кёзлериме ийнанмай, кесине соргьанма, анга бир сейирсин — деди Алий орамны келе тургьан Зубайдагьа.

Батырны элге киргинчи киши да кѳрмеди. Элге киргенлей, кѳарт анасына барды. Кѳарт анасы кѳрюб, кѳойнуна кѳысыб джылады. ...

— Кѳоркѳмай, кѳалай кириб кѳалдынг ичлерине? Сен уялыр бир зат болмаз. Сени атасыз этген аладыла, биле болурса?

— Амма, билеме, бек ариу билеме. Билмесем, былай этиб айланникѳ болмаз эдим. — деди Батыр. ... (X. O.)

Текстден бу соруулагѳа джууабла табыб джазыгѳыз:

1. Батыр нек болду кѳууанч тыбырлы?
2. Ол кѳарт анасы бла кѳалай тѳбешди?

V. Хапарчыкѳны кесеклеге юлешиу, баш салыу (план салыу)

В-1 МАШАЛЛА ДЖИГИТГЕ

...Батыр ызына кѳайтыр кѳайгѳыгѳа кирди. Аны сезгенча, кѳарт анасы кѳайгѳылы болуб сагѳайды. Ингирде Батыр думп болду. Ол суу ызына тѳшѳб, дагѳыда кѳекенлени ичи бла ызына кѳайтыб бара, пулемѳт тауушла, самолѳт гѳрюлдеген тауушла эштиб джашынды. Кѳкнѳ джарытхан джашил ракеталаны эслеб, башын энишге тутады. Кѳара тер басыб, кийимлерин бутакѳлагѳа джыртдырыб, джан солуу эте, келген элине джууукѳлашды. Элни кѳыйырында джер юйден чыкѳгѳан эки кѳызыл аскерчи джаш хапар соруб кѳысдыла.

— Мен хатасыз адамма. Кѳарт анама барыб келеме. Мени командир ийгенди, ол сакѳлаб турады, — деб джунчугѳандан басындырыб сѳлешди.

Джашла, телефон бла сѳлешиб, командирге соргѳандан сора, Батырны ийдиле. Кѳараб кѳргенлей, командирни кѳзю-башы джарыды.

— Сау-эсен кѳайтдынгмы? Машалла джигитге!
(Хубийланы O.)

Иш: Окѳугѳуз, хапарчыкѳны кесеклеге бѳлюгѳюз, хар кесегине баш салыгѳыз.

В-2 АММА, САУ БОЛУГѳУЗ!

Танг атхынчы, совет аскерле ол элни тѳгерегин алдыла. Кѳулакѳ ичинде тобланы, гѳрюлдеб келе тургѳан танкаланы кюйдѳрюб, элге кирдиле. Командир, Батырны кѳатына чакѳырыб:

— Къарт ананга элт мени — деди.

Экиси да бара тургъанлай, орамда аскерни аллына келе тургъан анасына тюбедиле. Командир, амманы къолун тутуб, бюсюреу эте:

— Амма, элигизге киргенибиз сени уланынг Батырны къюнденди, сау болугъуз! Энди Батыргъа окъур къюн чыкъды. Окъусун, керти адам боллукъду, — деб Батырны къучакълаб, джанында ручкасын да бериб, штабха кетди. Ол кез туурадан ташайгъынчы, Батыр, селешмей, ызындан къараб турду.

VI. Берилген план бла хапар къурау

Окъугъуз, тюбюнде берилген планнга кере, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

В-1 КЪАРАКЕТЛАНЫ ИССА

Къарачайны белгили поэти Къаракетланы Исси Ата джуртубуз ючюн къазауатда ёлгенди. Ёле туруб, ол оналты гитлерчили ёлтюргенди.

Аны аты ёмюрлюкге аскер белекни тизимине джаоналты гитлерчини ёлтюргенди.

Исса, къарачай поэтледен биринчи болуб, назму китаб чыгъаргъанды.

Бюгюн Иссаны аламат джигитлиги, назмулары бизни бла джашайдыла.

ПЛАН

1. Иссаны ёлгени.
2. Аты ёмюрлюкге унутулмайды.
3. Биринчи назму китаб.
4. Исса бизни бла джашайды.

Окъугъуз, тюбюнде джазылгъан план бла хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

В-2 ХАМИТ

Танг атар-атмаз эл къозгъалыб башлайды. Джазгъы ишлени заманыды.

Хамит бюгюн кеч уянганды. Чегет бауур къаралгъанлыкъгъа, ачы аязгъа эришгенча, бютеу элге джайылгъан тубанны адам эслерча эди.

Бюгюн сюрюб бошаргъа керекди ансы, джангурла джаууб башласала, кѣбге созуллукуду.

Хамит, ѳгюзлени джегиб, арбаздан чыкъды. Тынчайгъан ѳгюзле, джегилгенлерин онгсунмагъанча, акъырын атлайдыла.

Тѳгерекде сабан сургенле кѣбдюле. Была барысы, кечикген джазгъа эришгенча, гузабадыла. Игитда дейсе, юйлери толу сабийлери барды кѣбюсюню. Хамитни аллай къайгъысы джокъду, къуп-къуру къарт анасы Ханый бла уллу къарнашы Хасан болмаса. (*Доттуланы Х.*)

ПЛАН

1. Эл къозгъалды.
2. Эртденнги тубан.
3. Хамит сабаннга чыкъды.
4. Хамитни аллай къайгъысы джокъду.

Окъугъуз, берилген план бла хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

В-3

САҚЪАТ

Къачан, къайда сакъат болгъанын ол ѳмюрде кишиге айтмагъанды. Узакъдан аны юйюне къонакъ келди деб, хапар джайылмагъанды.

Бир аягъын къайда эсе да басдырыб, эки таякъ бла бир аякъда джюрюйдю ол. Ётген къазауатны сау эсгертмеси айланады. Кюн сайын дегенча, хаман бир джерге, къаяны къатына барыб, аны ѳшюнюн сылайды ол. ...
(*Кѳбекланы Б.*)

Окъугъуз.

ПЛАН

1. Ёмюрде кишиге айтмагъанды.
2. Къаллай хапар джайылмагъанды?
3. Ётген къазауатны сау эсгертмеси.
4. Къаяны ѳшюнюн сылайды.

VII. Узун хапарны кысхартыб айтыу, аны джазыу

В-1

КЪЫШ

Чыран бузланы джалаб саркыгъан сууукъ аяз, Къобанны шоркъаларына эришгенча, джылы ѳзенлеге къуолады. Хапар айтады ол бузмыйыкъ къышны юсюн-

ден. Къар джаугъанды башлагъа, чегетлени кыйырлары бла уста чек салыб. Аны агъартханы тебенден тебенге тюше келеди.

Кече къырау урады бачхалагъа, хар чёб бир терек болуб чыгъады. Буз кырыкылагъа джыйылгъан суула кесгин шоркъулдайдыла. Элни джашчыклары бузда хойнух айландырыб кюрешмейдиле энди алгынча, нек десенг къоркъадыла ала юйден кеннге джайылыргъа, аналары да иймейдиле. (Чотчаланы М.)

1. Хапарны биринчи кесегин окъугъуз. Аны баш магъанасын берген айтымланы табыб джазыгъыз.

2. Экинчи кесегин да окъугъуз, баш муратын танытхан айтымланы табыб, аны джазыгъыз. Биринчи, экинчи кесеклерин окъугъуз, «Къыш» деген тема ачыкъланамыды?

В-2

ТЕНГЛЕ

Шонай бла Данай элде эркин джюрюгенлени биридиле. Бу эки зыккылкёлек джашчыкыгъа, дагъыда былачалагъа чакырылмагъан къонакъла (душманла) асыры эс бёлмейдиле.

Джашчыкъла энди сыртлары бла ташыйдыла отуну, нек десегиз, немецле аман эшеклеге дери сыйыргъандыла — таулада улоу керек болуб. Тоблагъа дери чачыб, бирер затны бирер эшекге, къадыгъа, атха джюклеб, ауушла таба ашырадыла.

1. Хапарчыкны биринчи кесегин окъуб, баш муратын танытхан айтымланы таба, аланы айыра джазыгъыз.

2. Экинчи кесегин да алай этигиз. Джазылгъан айтымланы окъуб, берилген хапар бла тенглешдиригиз.

Окъугъуз.

В-3

ШОНАЙ БЛА ДАНАЙ

Джашчыкъла тийреде хар нени сынаб айланадыла. Кюндюз чабакъ тутханча эте барыб, таза сууну тюбюнде батыб тургъан шокону, гранатаны, уллу бычакны кёрюб, белги салыб кетедиле.

Сора кече шыкыртсыз келиб, суугъа киредиле, сауут излей. Табханларын ташыйдыла биягъы тебеге—сауут складларына. Тебеде ыз танылмазча этедиле хар нени... (Ч. М.)

ПЛАН

1. Шонай бла Данай кюндюз не этгендиле?

2. Кече уа не этгендиле?

Текстден кзуру соруулагъа джууаб болгъан джерлерин айырыб джазыгъыз.

VIII. Къысха хапарчыкны узун этиб айтыу, аны джазыу

Окъугъуз, берилген хапарчыкгъа юч айтым къоша джазыгъыз.

В-1

ХОТАЧЫКЪ

Къызчыкъда барды бир хотачыкъ. Ол аны чепкенчигин кир этмейди. Къызчыкны юсюне суу чачылса да, кир къонса да, кесине алады хотачыкъ.

Соруулагъа джууаб этген айтымланы хапарчыкны керекли джерлерине къоша джазыгъыз.

1. Хотачыкны къызчыкгъа ким тикген эди?

2. Аны къызчыкъ къалай сакълайды?

3. Къызчыкъ хотачыкъ ючюн кимге бюсюреу этеди?

Окъугъуз.

В-2

ГЫБЫР ДЖАШЧЫКЪ

Киши ойнамайды Наурузчукъ бла. Ол табханын юсюне джыйыб: «Меникиди, меникиди бу да, ол да», — деб ёпкелеб турады кзуру да. Къалгъанла уа ойнайдыла биргелей, бизники деген болмаса, меникиди демеидиле бир затха да.

Тюбюнде берилген соруулагъа джууаб болгъан айтымланы хапарчыкны керекли джерлерине къоша джазыгъыз.

1. Наурузчукъ артда кимледен юлгю алды?

2. Энди ол ким бла ойнайды?

Окъугъуз.

В-3

Къып-къызылды алмачыкъ. Аны ашаргъа дыгаласыды бир къызчыкъ. Ол бир къолундан бир къолуна алады, ойнайды, кёзчюгю къараб ашаргъа, алай а кран бузулгъанды да, табылмайды джууар чакълы бир суучукъ.

Соруулагъа джууаб болгъан айтымланы, хапарчыкъны керекли джерлерине къоша, джазыгъыз.

1. Къайда битген эди алмачыкъ?
2. Сора къайдан табды суучукъну?

IX. Хапарчыкъны аллына кёре, аягъын джазыу

Хапарчыкъны аягъын джазыгъыз.

В-1 КЪАЧ

Къач келди. Табигъат къачхы бет алды...
(Тёртден аслам айтым къошугъуз.)

В-2 ЧЕГЕТДЕ

Чегетни къыйырында уллу эмен терек ёседи. Аны къуушунда... (Юч айтым къошуб джазыгъыз.)

Хапарчыкъны аягъын джазыгъыз.

В-3 КЪЫШ

Сууукъ къыш мычымай джетди. Терен къар тюшдю. Сабийле... (Экиден аслам айтым къоша джазыгъыз.)

В-1

X. Хапарчыкъны аягъына кёре, аллын джазыу

Хапарчыкъны аллын къоша, ат да атай джазыгъыз.

...Къалай иги эди бюгюн чегетде! Салкъын аяз ура эди. Чыпчыкъла да джырлай эдиле.

Хапарчыкъны аллын къошуб джазыгъыз.

В-2

ДЖАЙ КАНИКУЛЛАДА

...Вожатый бла экскурсиягъа бардыкъ. Анда кёб зат кёрдюк.

Хапарчыкъны аллын къошуб джазыгъыз.

В-3

ПИОНЕР

...Мусса атасына, анасына болушады. Ол гитче къарнашчыгъын да джубатады.

ХІ. Хапарны бетлерин тюрлендириб джазыу

Берилген хапарчыкъны экинчи бетде джазыгъыз.

ҚЪЫБЛАМАЧЫҚЪ

В-1

Ахматчыкъ ойнайды къыбламачыгъы бла, ары бурду, бери бурду, силкиб кёрдю, тюбюн башына айландырды. Алай а терс ишлемеди къыбламачыкъ, не ёпкелемеди Ахматчыкъдан.

Берилген хапарчыкъны биринчи бетде джазыгъыз

В-2

ИССАНЫ ХАПАРЫ

(Мени хапарым)

Исса джай къарт анасына баргъан эди. Ол анга отун, суу алыргъа болуша эди. Қъарт анасы Иссагъа бек разы болгъанды.

ХІІ. Берилген темагаъа хапар къураб джазыу

В-1 «Бизни класс» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз. (Хапарчыкъ беш-алты айтымдан къуралады.)

В-2 «Мени тенгим» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз. (Хапарчыкъ төрт-беш айтымдан къуралады.)

В-3 «Бизни юйдеги» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз. (Хапарчыкъ юч-төрт айтымдан къуралады.)

В-1 «Бизни школ» деген темагъа хапар къураб джазыгъыз. (Хапар алты-джети айтымдан къуралады.)

В-2 «Стадионда» деген темагъа хапар къураб джазыгъыз. (Хапар беш-алты айтымдан къуралады.)

В-3 «Қъачхы чегет» деген темагъа хапар къураб джазыгъыз. (Хапар төрт-беш айтымдан къуралады.)

ден. Къар джаугъанды башлагъа, чегетлени къыйырлары бла уста чек салыб. Аны агъартханы тебенден тебеннге тюше келеди.

Кече кырау урады бачхалагъа, хар чѣб бир терек болуб чыгъады. Буз кырыкълагъа джыйылгъан суула кесгин шоркъулдайдыла. Элни джашчыкълары бузда хойнух айландырыб кюрешмейдиле энди алгъынча, нек десенг къоркъадыла ала юйден кенгнге джайылыргъа, аналары да иймейдиле. (Чотчаланы М.)

1. Хапарны биринчи кесегин окъугъуз. Аны баш магъанасын берген айтымланы табыб джазыгъыз.

2. Экинчи кесегин да окъугъуз, баш муратын танытхан айтымланы табыб, аны джазыгъыз. Биринчи, экинчи кесеклерин окъугъуз, «Къыш» деген тема ачыкъланады?

В-2

ТЕНГЛЕ

Шонай бла Данай элде эркин джюрюгенлени биридиле. Бу эки зыккылкѣлек джашчыкъгъа, дагъыда былачалагъа чакъырылмагъан къонакъла (душманла) асыры эс бѣлмейдиле.

Джашчыкъла энди сыртлары бла ташыйдыла отунну, нек десегиз, немецле аман эшеклеге дери сыйыргъандыла — таулада улоу керек болуб. Тоблагъа дери чачыб, бирер затны бирер эшекге, къадыгъа, атха джюклеб, ауушла таба ашырадыла.

1. Хапарчыкъны биринчи кесегин окъуб, баш муратын танытхан айтымланы таба, аланы айыра джазыгъыз.

2. Экинчи кесегин да алай этигиз. Джазылгъан айтымланы окъуб, берилген хапар бла тенгleshдиригиз.

Окъугъуз.

В-3

ШОНАЙ БЛА ДАНАЙ

Джашчыкъла тийреде хар нени сынаб айланадыла. Кюндюз чабакъ тутханча эте барыб, таза сууну тюбюнде батыб тургъан шокну, гранатаны, уллу бычакъны кѣрюб, белги салыб кетедиле.

Сора кече шыкъыртсыз келиб, суугъа киредиле, сауут излей. Табханларын ташыйдыла биягъы тебеге—сауут складларына. Тебеде ыз танылмазча этедиле хар нени... (Ч. М.)